

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ
САМАРҚАНД ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ**

ТОЖИК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ КАФЕДРАСИ

Қўлёзма ҳуқуқида

МИРЗОЕВ ЖОНМИРЗО

**ХУСУСИЯТҲОИ МОРФОЛОГИИ «БАҲОРИСТОН»-И АБДУРАҲМОНИ
ЉОМЎЙ»**

5A120102 – Лингвистика (тожик тили) мутахассислиги

**Тожик тили ва адабиёти бўйича магистр
даражасини олиш учун**

МАГИСТРЛИК ДИССЕРТАЦИЯСИ

Иш кўриб чиқилди ва химояга рухсат
берилди.

Тожик тили ва адабиёти мудири
доц. Ҳ.Бердикулов. _____

Илмий раҳбар:

доц. М.Истамова. _____

М.Ў.

САМАРҚАНД – 2012

МУҚАДДИМА

1. Тавсифи умумии диссертатсия

Олимони забоншиносони тоълик ва шарқшиноси хориҷӣ доир ба таърихи забонҳои форсӣ-тоҷикӣ як силсила рисолаҳои илмӣ навиштаанд. Дар ин асарҳо, умуман хусусияти грамматикӣ забони асарҳои алоҳида дар асоси материали як асар, як қисми яқлухти грамматика дар асоси материали як давраи муайян ва ё тараққиёти ягон ҳиссаи алоҳидаи нутқ дар тӯли асрҳо тадқиқ шудаанд. Вале хусусиятҳои морфологии ин ё он асарҳои адибони классикӣ ба таври бояду шояд омӯхта нашудаанд.

Ин аст, ки омӯхтани забони асарҳои классикӣ ҳамеша ҳамчун масъалаи асосию тағйирнопазир боқӣ мондан мегирад. Холо вақти он расидааст, ки дар асоси материали асарҳои алоҳида, хусусан «Баҳористон»-и Абдурахмони Љомӣ тадқиқоти ҳаматарафа бурдан мақсад карда шудааст, зеро ҳамин гуна тадқиқот илмро пеш бурда метавонад.

Чи тавре ки Президенти Республика Ислом Абдулғаниевич кайд мекунад «Қадамҳои аввалини дар роњи истиқлолияти Ватан такмил додани усули таълими тарбияи миллӣ, аз нав барқарор намудани қадриятҳои миллӣ ва мустаҳкам намудани заминаи он ва ба дарлаи андозаи ҷаҳонӣ талаби замон бардоштан мақсади асосӣ гардид»¹

Масъалаи асосӣ ва талаби дар назди забоншиносон ин аст, ки дар ганҷинаи осори классикӣ садҳо асар мавҷуданд, ки интизори тадқиқанд. «Баҳористон- и Љомӣ, ки мавриди тадқиқи мо қарор гирифтааст, яке аз ҳамин гуна асарҳо буда, дар аввали асри XV дар Љомӣ китобат шудааст.

2. Дарлаи омӯзиши мавзӯ

---

¹ Каримов И. А. барқарор авлод Ўзбекистон Тараққиётининг пойдевори. – Тошкент, 1997, 5-6 бетлар.

Тадқиқи осори классикӣ барои муайяну равшан кардани тараққиёти забони адабии ҳозираи тољик ва тағйироти сохти грамматикии он аҳамияти калон дорад, чунки дар асоси маълумоти таърихии забон муаммоҳои муҳими забон, аз ҷумла ҳолати имрӯзаи онро фаҳмидан мумкин аст².

Олимони муосир ва шарқшиносони хориҷӣ доир ба таърихи забонҳои форсӣ-тоҷикӣ як силсила рисолаҳои илмӣ навиштаанд. Дар ин асарҳо, умуман, хусусияти грамматикии забони асрҳои алоҳида³.

Аввалин тадқиқотҳои илмӣ олимоне, ки оиди омӯхтани забони осори классикӣ даст задаанд: Фозилов М., Султонов Р., Ходжаев С., Ҷӯраев Р., Набиева Р., Иброҳимов С., Сиёев Б., Давлатова М., Қаландаров К., Ҳошимов С., Қосимова М., Мирзоев А., Маъсумӣ Н., Бертельс Е.Э., Семенов А.А., Лазар Ж., Гафуров Б.Ғ. ва дигаронро номбар кардан лозим аст.

3. Бо тадқиқоти илмӣ мувофиқат кардани нақшаи кори диссертатсионӣ.

Мавзӯи тадқиқотӣ дар донишгоҳи Давлатии Самарқанд ба номи Алишер Навоӣ дар кафедраи забон ва адабиёти тољик дар нақшаи солона дароварда шуда, аз рӯи он кори тадқиқотӣ ба амал иҷро шуд.

4. Мақсади тадқиқот

---

² Булагов Р.А. Что такое развитие и совершенствование языка. М., Наука, 1977. с. 5.

³ Фозилов М.Ф. Некоторые особенности таджикского литературного языка эпохи Саманидов - труды АН Тадж. ССР, т. XXVII, 1954. Султонов Р. Особенности языка Саъди по его «Голестан» Автореф. канд. дис. Баку, 1954; Смирнова Л.П. Язык «Таърих-и Систан», - Труды АН Тадж. ССР, том 1. Сталинабад, 1959; Қариев Ш.З. Морфологическое описание языка памятника XII-XIII вв. («Самаки айёр»). Автореф. канд. дис. М., 1969 (на материале «Тӯҳафи аҳли Бухоро» Мирзо Сироджа Ҳақима), Автореф. канд. дис. Душанбе, 1967; Ҷураев Рустам. Очерки по истории грамматики таджикского и персидского языков (на материале памятника XII века «Асрор-ут-тавҳид»); Душанбе «Ирфон», 1972; Набиева Раҳиля. Язык «Таърихи салотини манъития» Мирзо Абдулазима Сомӣ, Автореф. канд. дис. Душанбе, 1973; Ибрагимов Султон. Языковые особенности прозы произведения Кары Рахматулло Возеха. Автореф. канд. дис. Душанбе, 1974. Сиёев Б. Очерк доир ба таърихи феълӣ забони адабии тоҷик. Душанбе, 1968; Ҳалимов С. Чамбандӣ дар забони адабии тоҷик (дар «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ) «Мачмӯаи илмӣи УДТ», ҷилди XXVI, сер. фанҳои филологӣ. Нашри 2. Сталинобад, 1959, саҳ. 59-61; Сиёев Б. Аз таърихи чамбандии исмҳо дар забони тоҷикӣ. - Дар китоби «Масъалаҳои забоншиносии тоҷик». Душанбе, 1967, саҳ. 32-44.

Мақсади асосии тадқиқот иборат аз он аст, ки хусусияти морфологии “Баҳористон”-и А. Љомӣ ба шакли диссертатсия тадқиқ намуда, тафовут ва тафрикаи забони асарро ба таври бояду шояд нишон додан аст.

Мақсади тадқиқот асосан масъалаҳои зеринро дар бар мегирад:

Тадқиқи исм ва категорияи морфологии он дар “Баҳористон”-и Љомӣ, категорияи шумора дар исм. Тадқиқи сифат, дарачаҳои сифат ва калимасозии он. Умумият ва фарқи он аз забони адабии ҳозира дар сифатҳои аслий ва нисбӣ, категорияи морфологии сифат, калимасозии сифат, чонишин ва шумора дар “Баҳористон”, умумият ва баъзе тафрикаи онҳо аз забони адабии имрӯза, феъл, префиксҳои шаклсозии феъл, феълҳои бавосита ва бевосита, шаклҳои феълӣ, аорист дар доираи сифаи хабарӣ, зарф ва категорияи грамматикӣ он дар “Баҳористон”-и А. Љомӣ ва ҳоказаро дар бар мегирад.

4. Объект ва предмети тадқиқот

Объект ва предмети тадқиқотӣ асосан аз чунинҳо иборатанд:

1. Абдуқодиров А. «Забон ва услуби Мирзо Турсунзода», Бозидов Н. «Муқаддимаи забоншиносӣ», Ғаффоров Р. «Забон ва услуби Раҳим Љалил», Забони адабии ҳозираи тоҷик, қ. 1 Лексикология, фонетика ва морфология Исмоилов И. «Зарф дар забони адабии ҳозираи тоҷик», Камолиддинов Б.К. «Забон ва услуби Ҳаким Карим», Каримов Ш. «Семантикаи воҳидҳои луғавии ғазалиёти Ҳофиз», Маъсумӣ Н. «Очеркҳои оид ба инкишофи забони адабии тоҷик», Маъсумӣ Н. «Љаҳонбинӣ ва мароҳат», Маъсумӣ Н. «Забон ва услуби Аҳмади Дониш», Муҳаммадиев М. «Луғати мухтасари синонимҳо», Ниёзӣ Ш.Н. «Исм ва сифат дар забони тоҷикӣ», Ниёзмӯҳаммадов Б. «Забоншиносии тоҷик. Асарҳои мунтахаб», Норматов М. «Муқаддимаи забоншиносӣ» (васоити таълим). Рустамов Ш. «Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик», «Фарҳанги ибораҳои халқӣ», Ҳусейнов Х. ва Шукурова К. «Луғати терминҳои

забоншиносӣ», Ҳалимов С. ва Шукурова К. «Забони ҳозираи тоҷик» (ҳиссаҳои номии нутқ) барин асарҳои олимони забоншинос объекти предмети таҳлил ва тадқиқот ба эътибор гирифта шуд.

5. Усулҳои тадқиқот ва методологияи он

Ба сифати методологияи асосӣ бештар ба «Ҷояҳои миллии истиқлол» ва асарҳои Президент Имом Каримов, ки ҷояҳои мафкураи миллий: илм, фан, маданият, маънавият, мероси таърихӣ барин масъалаҳо бахшида шудааст, тақия намудам.

Барои муайян кардани усулҳои тадқиқот бештар аз қисми назарии олимони забоншиносон: Ш.Рустамов, Р.Ғаффоров, Б.Ўринбоев, Б.Ниёзмӯҳаммадов, Н.Маъсумӣ, Т.Зехнӣ, М.Мӯҳаммадиев, М.Норматов барин олимоне, ки мутахассисони таърихи забон, забоншиносии умумӣ ва забони адабии тоҷик мебошанд, истифода кардам.

6. Навоварии илмӣ

Маротибаи аввал дар бораи категорияи морфологияи ҳиссаҳои нутқ дар асоси “Баҳористон”-и А. Љомӣ объекти тадқиқот ба ҳисоб гирифта шуд. Тамоми категорияи морфологияи ҳиссаҳои нутқ (исм, сифат, шумора, чонишин, феъл, зарф) дар диссертатсия акси худро ёфтааст. Навоварии илмӣ аз он иборат аст, ки то ҳол дар забоншиносии тоҷик категорияҳои морфологияи ҳиссаҳои нутқ махсусан дар “Баҳористон”-и А. Љомӣ ба таври бояду шояд ба эътибор гирифта нашуда буд, ҳоло дар диссертатсия ба ҳамин масъала эътибори махсус дода шудааст.

7. Аҳамияти назарӣ ва амалии натиҷаҳои тадқиқот

Дар кори мазкур, чӣ навъе ки ишора шуд, забони “Баҳористон”-и А. Љомӣ намунаи забони асри XV тоҷик мебошад, ки дар вай унсурҳои анъанавӣ, хаттӣ ва гуфтугӯӣ синтез ёфтааст.

Фикру мулоҳизаҳои доир ба забони “Баҳористон”-и А. Љомӣ кайдшуда фақат маълумоти умумӣ буда, хусусияти морфологии забони асарро муфассал ва ба як тартиби муайян нишон дода наметавонад. Ҳол он ки тадқиқоти муфассали забони “Баҳористон”-и А. Љомӣ, ки аз як тараф, барои равшану муайян кардани вазифаҳои алоҳидаи баъзе категорияҳои грамматикӣ ёрӣ расонад, аз тарафи дигар, ҷараёни тадриҷии ба чорҷӯбаи нормаи забони адабӣ дохил шудани баъзе унсурҳои забони халқро нишон медиҳад.

БОБИ ЯКУМ

1.1. Дарлаи омӯзиши мавзӯ

Тадқиқот дар асоси нусхаи асари Абдурахмони Љомӣ, ки бо супориши правленияи иттифоқи нависандагон ва президиуми АФ РСС Тољикистон ба нашр ҳозир кардани “Баҳористон”-и Абдурахмони Љомӣ ба А. Афсаҳзод ҳавола шуда буд. (Нашриёти «Ирфон», Душанбе – 1977, 700 саҳифа), ки он дар кутубхонаи УДС маҳфуз мондааст, сурат гирифтааст.

Аҳамияти тадқиқи ин мавзӯӣ иборат аз он аст, ки материали он барои донишҷӯёни факултетҳои филологӣ, донишқадаҳои педагогӣ, лицей ва колледжҳои касбӣ, барои тайёр кардани маъруза аз назарияи забоншиносӣ, ва таърихи забон, тайёр кардани васоитҳои услубӣ, хусусан, барои равиши бакалаврӣ факултетҳои филологияи тоҷик, хусусан барои омӯзиши таърихи забон аҳамияти беҳамто дорад.

Баъзе олимони хангоми ба чоп ҳозир кардани матни танқидии, ин ё он асар зимнан дар бораи забони он баъзе қайдҳо кардаанд. Аз чумла, ингуна маълумотҳоро дар пешгуфторҳои матни интиқодии «Асрор-ут-тавҳид»-и Абӯсаид, «Форснома»-и Ибн-ал-Балҳӣ, «Гулистон»-и Саъдӣ, «Тафсири Табарӣ» «Табақот-ус-Суфия»-и Ансории Ҳиротӣ, «Худудул-олам» «Таърихи Бадахшон», ва «Таърих»-и Шоҳ Маҳмуд ибни Мирзо Фозили Чуррос пайдо кардан мумкин аст.

Хусусиятҳои алоҳидаи грамматика дар асоси материали як асар⁴, як қисми яклухтӣ грамматика (синтаксиси чумлаҳои содда) дар асоси материали як давраи муайян⁵ ва ё тараққиёти ягон ҳиссаи алоҳида нутқ дар тӯли асрҳо⁶ тадқиқ шуданд.

---

⁴ Сиёев Б. Очерк доир ба таърихи феъли забони адабии тоҷик, Душанбе, 1968; Давлатова М. Глагольная лексика и глогольная лексика и глагольное словообразование в «Зайн-ал-ахбор»-и Гардезӣ (XI в.) Авториф. канд. дис. Душанбе, 1989.

Каландаров К. Сложноподчиненные предложения в таджикском языке XVI в. на основе материала «Бадаи-ал-вакаи» Зайниддина Восифӣ. Автореферат канд. дис. Душанбе, 1972.

Халимов С. Чамбандӣ дар забони адабии тоҷик (дар «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ). «Мачмӯаи илмии УДТ», ҷилди XXVI, сер. фанҳои филологӣ. Нашр 2. Сталинабод, 1959, саҳ. 59-85).

⁵ Косимов М. Очерк оид ба синтаксиси чумлаҳои соддаи насли асри XI (дар асоси материали «Сиёсатнома», «Кобуснома», ва «Сафарнома», «Ирфон»), Душанбе, 1976.

Аз тадқиқоте, ки ба як марҳилаи муайяни таърихи забони форсӣ-тоҷикӣ бахшида шудаанд, асари олими франсавӣ Ж.Лазарро номбар кардан мумкин аст, ки дар он як қатор фактҳои грамматикӣ (морфологӣ) васеътар тадқиқ шудаанд⁷.

Олими Эрон Хумоюн Фаррух дар асари ҳафтчилдаи худ дар қатоири хусусиятҳои забони адабии ҳозираи форсӣ баъзе фактҳои муҳими забони осори классикиро низ қайд мекунад⁸.

Баъзе олимони хангоми ба чоп ҳозир кардани матни танқидии ин ё он асар зимнан дар бораи забони он баъзе қайдҳо кардаанд. Аз ҷумла, ин гуна маълумотҳоро дар пешгуфторҳои матни интиқодии «Асрор-уд-тавҳид»-и Абӯсаид⁹, «Форснома»-и «Ибн-ал-Балхӣ»¹⁰, «Гулистон»-и Саъдӣ¹¹, «Таърихи Бадахшон»¹² ва «Таърих»-и Шоҳ Маҳмуд ибни Мирзо Фозили Чурос¹³ пайдо кардан мумкин аст.

Н.Маъсумӣ зимни таҳлили баъзе ҷихатҳои забони асарҳои намоёндагони адабиёти охири асри XIX ва ибтидои асри XX дар бораи тараққиёти умумии забони давраи адабиёти классикӣ фикрҳои ҷолиби диққат ва муфид баён намудааст¹⁴.

Доир ба забони осори шоирони алоҳида дар тадқиқоти адабиётшиносон низ маълумот дода мешавад¹⁵.

Ин аст, ки омӯхтани забони асарҳои классикӣ ҳамеша ҳамчун масъалаи таъхирнопазир боқӣ мондан мегирад. Олими намоёни рус, шарқшиноси машҳур

---

⁶ Сиёев Б. Таърихи ҷонишинҳои забони тоҷикӣ. «Дониш», Душанбе, 1972.

⁷ G. Lazard. Lalanque des plus anciens tonuments de la prose persane. Paris, 1963. Минбаъд Ж.Лазер. Асари зикршуда.

⁸ Хумоюн Фаррух. Дастури ҷамеи забони форсӣ

⁹ Жуковский В.А. Тайны единения с богом в подвигах старца Абӯсаида, 1899

¹⁰ The forsnama of Ion – Balkhi ed. by GLe Strange and R.A. Nicholson. London, 1921

¹¹ Саъдии Шерозӣ. Гулистон. Тасхеҳ ва тавзеҳи Ғуломхусайн Юсуфӣ. – Техрон: 1377 х.ш.

¹² Болдырев А.Н. Введение – В кн. Таърихи Бадахшон. История Бадахшана. Подготовил к изданию А.Н.Болдырев. Изд. Ленинградского государственного университета Л., 1959.

¹³ Акимовский О.Ф. Доир ба забони таърихи шоҳ Маҳмуд ибни Мирзо Фозил Чурос М., 1976, с. 105-110

¹⁴ Маъсумӣ Н. Чаҳонбинӣ ва маҳорат. «Ирфон», Душанбе, 1967, с. 127-140.

¹⁵ Айни С. Куллийет. Чилди 11, китоби якум. Душанбе, 1963, с. 43-48, 69-73, 96-97. Абдулғани Мирзоев. Сайидо ва макоми ӯ дар таърихи адабиёти тоҷик. Сталинобод, 1957, сах. 410-417.

Е.Э.Бертельс¹⁶ низ қайд мекунад, ки вақти суханҳои умумию пешгӯиҳо гузаштааст, ҳоло вақти он расидааст, ки дар асоси материали асарҳои алоҳида тадқиқоти ҳаматарафа бурда шавад, зеро, маҳз, ҳамин гуна тадқиқот илмро пеш бурда метавонад.

Табиист, ки дар ганҷинаи осори классикӣ садҳо асар мавҷуданд, ки интизори тадқиқанд. “Баҳористон”-и А. Љомӣ, ки мавриди тадқиқи мо қарор гирифтааст, яке аз ҳамин гуна асарҳои буда, дар аввали асри XV дар Ҳирот китобат шудааст ва характери таърихӣ ривоятӣ дорад.

Аз тарафи мо, интихоб шудани тадқиқи “Баҳористон”-и А. Љомӣ, пеш аз ҳама ду сабаб дорад: аввалан, осори классики тоҷик, ки дар асри XV навишта шудааст, аз ҷиҳати забон хеле кам тадқиқ гардидааст. Сония, дар марҳилае навишта шудааст, ки ба ду шоҳи калон форсӣ ва тоҷикӣ чудо шудани забони дари классикӣ ибтидо мегирифт.

Чӣ тавре ки қайд шуд, дар забони “Баҳористон”-и А. Љомӣ ба зами унсурҳои анъанавӣ, баъзе ҷиҳатҳои забони гуфтугӯии асри XV ҷой дорад.

Бояд қайд кард, ки дар ақсар давраҳои инкишофи забони адабии тоҷик ду тарзи иншо: содданависӣ ва мушкилनावисӣ мавҷуд буд. Асарҳои насрию назмие, ки нисбатан соддабаёнанд, аз ҷиҳати мазмуну мундариҷа гуногун мебошанд: Онҳое, ки дар ҳаёт ва эҷодиёти худ ба халқ наздик буданд, манфиати халқ, тартиботи мавҷудаи ҷамъиятӣ ва синфҳои ҳоким каму беш ба назари танқидӣ нигоҳ мекарданд, услуби содда нависиро пеш гирифта буданд. Пайравони чунин равиҷи забони адабиро дар асоси боигарии забони зинда таҳлил дода истода, анъанавӣ соддабаёнӣ назму насри асрҳои X-XI-ро низ як андоза давом медоданд.

---

¹⁶ Бертельс Е.Э. История персидско-таджикской литературы, М., 1960, с. 19.

Масалан, забони «Гулистон»-и Саъдӣ, «Рисолаи дилкушо»-и Убайди Зоконӣ, «Баҳористон»-и Чомӣ ва ғайра¹⁷. Инчунин ба ин гурӯҳ марҳилаҳои муайяни эҷодиёти Сайиди Насафӣ¹⁸, Биноӣ¹⁹ ва то андозае забони баъзе ҳикояю мактубҳои «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифиро низ дохил кардан мумкин аст, ки дар онҳо «таъбирҳои халқӣ» бештар дучор меоянд.

“Баҳористон”-и А. Љомӣ (Нашриёти «Ирфон», Душанбе, 1966), ки аз ҳашт равза, хотима ва тавзеҳот ва луғат иборат буда, тақрибан зиёда аз 145 саҳифа иборат аст. Нусхаи диари “Баҳористон” соли 1987, Душанбе, нашриёти “Адиб”, муаллифи сарсухан ва шореҳи тавзеҳоту луғат Аълоҳон Афсаҳзод аст, ки аз 157 саҳифа иборат аст.

Вай дар замони зиндагии худ бо ғазал, мухаммас ва дигар жанрҳои назм дар байни аҳли адаби замонаш шӯҳрати босазое касб карда буд. Бештарини таъкиранависон ва адибони давраш «ӯро яке аз дурахшонтарин ситораҳои осмони назми асри XV Мовароуннаҳр шумориданд»²⁰.

Дар тадқиқоти ӯараёни зиндагонӣ ва фаъолияти адабии Абдурахмонӣ Љомӣ хизмати Аълоҳон Афсаҳзод қобили таҳсин ва сазовори тақдир аст.

Маълум аст, ки ин миқдори нисбатан кам ташналабони ашъори обдори Абдурахмони Љомиро қонеъ кунонида наметавонад. Илова бар ин аз нашр шудани «Девони мунтахаб» зиёда аз 30 сол гузашт ва табиист, ки нусхаҳои он хеле камёфт ва дастнорас аст.

Маҳз ҳамин масъалаи камёфт будани нусхаҳои нашршудаи осори Абдурахмони Љомӣ ва талабони рӯзафзуни хонандагони тольикро ба назари эътибор гирифта, соли 1987 пленуми Иттифоқи нависандагони Тољикистон

---

¹⁷ Маъсумӣ Н. Љаҳонбинӣ ва маҳорат, с. 168.

¹⁸ Абдулғанӣ Мирзоев. Сайидо ва мақоми ӯ дар таърихи адабиёти тоҷик. с. 420.

¹⁹ Абдулғанӣ Мирзоев. Биноӣ, Сталинобод, 1957.

²⁰ Асари мунтахаб. Нашриёти «Ирфон», Душанбе, 1977, саҳ. 3

қарор дод, ки асарҳои Абдурахмони Љомӣ ҳар чӣ зудтар дастроси хонандагон гарданд ва инак ин асар аз нав соли 1987 аз ҷоп баромад.

Кори диссертатсионии ман дар асоси ҳамин нусхаи яқум ва дуюм, ки дар китобхонаи Университети Давлатии Самарқанд маҳфуз мебошад, сурат гирифтааст²¹.

Ба ҳамин тариқ, чӣ навъе ки ишора шуд забони “Баҳористон”-и А. Љомӣ намунаи забони асри XV тольик мебошад, ки дар вай унсурҳои анъанавӣ-хаттӣ ва баъзан забони гуфтагӯй синтез ёфтаанд.

Тадқиқи муфассали забони “Баҳористон”-и А. Љомӣ барои равшану муайян кардани вазифаҳои алоҳидаи баъзе категорияҳои грамматикӣ ёрӣ мерасонад, аз тарафи дигар, ҷараёни тадриҷӣ ба ҷорҷӯбаи нормаи забони адабӣ дохил шудани баъзе унсурҳои навро нишон медиҳад.

Ин рисола тасвир ва хусусияти морфологӣ “Баҳористон”-и А. Љомӣро дар асоси методи муқоиса сурат мегирад.

Камина дар бораи забони “Баҳористон”-и А. Љомӣ таваққуф намуда, аз ҷумла қайд мекунад, ки гӯё аз забони ҳозираи тоҷик қариб фарқ надорад. Масалан, феълҳои таркибии феълӣ серистеъмол мебошад. Аммо феълҳои, ки барои сохтани феълҳои таркибии феълӣ дар “Баҳористон”-и А. Љомӣ истифода мешавад, дар осори хаттӣ асрҳои X-XV дучор меоянд²². Инчунин истифодаи ҷонишини **вай** барои ба забони халқӣ-гуфтагӯй нисбат додани забони ин асар асос шуда наметавонад, чунки ин ҷонишин ба вазифаи шахси сеюми танҳо дар асри XI низ дучор меояд.

Феълҳои **хоҳад рафт** танҳо ду маротиба дар шакли **хоҳам рафтан**, ки шакли анъанавӣ мебошад, дучор омад.

---

²¹ Абдурахмони Љомӣ. “Баҳористон”, нашриёти “Ирфон”, Душанбе, 1966, 145 саҳифа.

²² Сиёев Б. Назарев ба таърихи таракқиёти феълҳои таркибии феълӣ. «Маориф», 1982, № 3, с. 8-12.

Хусусияти забони халқӣ дар “Баҳористон”-и А. Љомӣ аз инҳо иборатанд: калимаҳои тоҷикӣ бо суффиксҳои чамбандии арабӣ намеоянд: Сифатҳои дарачаи пасвандҳои - **тар** мегиранд. Љонишинҳои мо, шумо пасвандҳои чомбандӣ мегиранд: бандакҳои феълие, ки хоси забони халқи (- ет - етон) мебошанд, истифода мешаванд: феълҳои таркибии феълӣ серистеъмолянд, ҳиссаҷа ва ниодоҳо дучор мешаванд. Синтаксиси забони “Баҳористон”-и А. Љомӣ содда мебошад.

Хусусияти “Баҳористон”-и А. Љомӣ инҳоянд: бо пасванди –**он** ва –**ҳо** чамбастану артикли – **е** гирифтани исмҳо, ҳамчун анъана дар ду шакл истифода шудани шумораҳои чор ва чаҳор, **панҷасад**, **понсад** ва **дувист**, шакли муайян надоштани сифати эҳтимолий фақат бо пасванди – **а** аз асоси замони гузаштаи феъл бештар сурат гирифтани сифати феълӣ ва феъли ҳол ва мисли нависандагони асрҳои XV-XVI бо услуби мураккабнависӣ пайрави қарда навиштани баъзе қазалу маснавиҳои алоҳидаи “Баҳористон”-и А. Љомӣ мисол шуда метавонанд.

Дар “Баҳористон”-и А. Љомӣ баъзан калимаҳои лаҳҷавии муаллиф истифода шудаанд, ки аз ҷиҳати миқдор нодуруст мебошанд. Чунончи, калимаҳои «аъламон», «пойлоқ» аз ҳамаи қабил аст.

Қори диссертациони мазкур тасвир ва хусусияти морфологии “Баҳористон”-и А. Љомиро дар бар мегирад. Муаллиф ҳангоми навиштан ва ба ҷопи компютерӣ ҳозир қардани рисола аз профессорон Садрӣ Саъдиев, Љумъа Ҳамроев, Аслиддин Қамарзода, Амон Воҳидов, Абдусалом Самадов, номзодҳои илми филология Ҳамроқул Бердиқулов, Сирольиддин Ҳўчақулов ва муаллимони қалон Мавлуда Давронова, Анзурат Хонхўжаева, Ғайрат Раҳимқулов ва ба ҷопи компютери меҳнати Насиба Халилова ёрӣ ва маслиҳатҳои хайрхоҳона гирифтааст, ки ба ивази он сипосгузори менамояд.

Ба ҷопи компютери барои тайёр қардани ин рисола, хусусан меҳнати лаборанти қалони кафедраи забон ва адабиёти тоҷик Дилором Аҳмедова алоҳида қайд қардан зарур аст.

Рисола тахти назари номзоди илми филология Марҳабат Истамова навишта шудааст, ки ба ӯ изҳори миннатдории худро баён мекунам.

Ин рисола тачрибаи нахустин дар омӯхтани хусусияти морфологии забони назми асри XV мебошад. Бинобар ин табиист, ки он аз камбудӣ ва мавридҳои баҳсталаб озод нест. Умед аст, ки мутахассисони киромӣ бо маслиҳатҳои муфид дар роҳи беҳтар шудани тадқиқ кӯмак мерасонанд.

Эльодиёти Абдурахмонӣ Ёомӣ дар инкишофи забони классикии тоҷик аз асри 16 то ибтидои асри 20 нақши муайяне гузоштааст.

Ин шоири бузург комёбиҳои адабиёти форсу тоҷикро аз Рӯдакию Фирдавсӣ ва Низомӣ то Саъдию Ҳофиз ва камоли Хўљанди Хусрави Дехлавӣ ҷамъбаст намуда, асарҳое ба вуҷуд овардааст, ки дар рӯҳи беҳтарин анъанаҳои гузаштагон эълод шудаанд, он анъанакорона таҷмил додаанд ва ба онҳо қувваи нави баҳшида, муҳимтарин қисми онҳоро ба даври баъдинаи тараққиёти адабиёти тоҷик гузаронидаанд. Аксари беҳтарин анъанаҳои адабиёти асрҳои X-XV ба даврҳои баъдинаи адабиёти тоҷик, аз он ҷумла ба адабиёти советии тоҷик ба воситаи эльодиёти Ёомӣ гузаштааст.

Абдурахмони Ёомӣ ҳанӯз дар замони зиндагӣ чун нависанда ва олими беҳамто шинохта шуда буд. Бинобар ин на фақат ашъори ӯро мехонанд, балки доир ба тарҷумаи ҳол, ҳулуқу атвор ва эльодиёти Ёомӣ ҳанӯз дар асри XV “Ҳамсат-ул-муттаҳаййирин”-и Алишери Навоӣ “Таҷмила дар “Нафохат-ал-унс”-и Абдулғаффори Лорӣ ва “Мақомоти Мавлавии Ёомӣ”-и Абдулвосии Низомӣ таълиф гардида буданд. Боби махсуси китоби “Раҷаҳод айн-ул-ҳаёт”-и Фаҳриддин Алӣ ибни Ҳусайн Воизи Кошифӣ ва ҳикоятҳои зиёде “Латоиф-ут-тавоиф”-и ҳамин муаллиф ва “Бадоеъ-ул-вақоеъи”-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ низ ҳукми китобҳои алоҳидаро доранд. Инчунин Давлатшоҳи Самарқандӣ, Камолиддини Биноӣ, Ғиёссиддини Хондамир, Муиниддини Исфизорӣ, Мирхонд, Бобурмирзо, Соммирзои Саффарӣ ва чанде дигар аз аҳли

фазли асри XV ва XVI низ дар осори худ лаҳзаҳои ӯзғонаи рӯзгори ин мутафаккири бузургонро тавзеҳ додаанд. Аз суратҳои касидаи Бехзод марди нурунии хирадманди ки дар баҳри хаёл фарқ аст ба мо менигарад. Худи Љомӣ ҳам дар тамоми осориаш оид ба шарҳи ҳоли худ маълумотҳои пурқиммат медиҳад. Ки дар байни онҳо рисолаи “Руқаот” (“Мактубҳо”) касидаи “Рашҳи бол ва шарҳи ҳол” (соли 893/1487) ва “Қасидаи Шайбия” (аз девони яқум) мақоми махсус доранд. Бо шаҳодати Алишер Навоӣ, роҷеъ ба шарҳи ҳоли Љомӣ яке аз наздикони дигари ӯ Мавлоно Аҳмади Пиршамс ҳам китоби муфассале навишта будааст. Мутаассифона ин китоб имрӯз нопайдост ва аз мӯҳтавиёти он касе хабар надорад. Дар асоси баъзе аз сарчашмаҳои боқимондаи дастрасашон китобҳои Алӣ Асқарӣ Ҳикмат “- Љомӣ” (Техрон 1942).

Асоси ин китобро осори худи Љомӣ навиштаҷоти шогирдони наздиктарини вай Алишер Навоӣ, Абдулғафури Лорӣ ва Абдулвосеи Низомӣ, ки қариб панҷоҳ сол мулозими ӯ будааст ва ахбороти муосирони шоир ташкил мекунанд. Аз ин ҷиҳат дар ин китоб порчаҳои бофтаи маҳз вучуд надорад. Баръакс, бисёр воқеаҳо аз рӯи чандин манбаъҳои адабӣ-таърихӣ ва ҷуғрофӣ санҷида шуда, дурустии он пазируфта шудааст. Аз рӯи зарурат танҳо баъзе воқеаҳо пасу пеш оварда шуда, гоҳе тафсил ёфтаанд, ки барои шавқовар ва муфассал баромадани воқеаҳои китоб кӯмак мерасонанд.

Чун китоб барои омма, махсусан барои ҷавонон ва талабҳои синфҳои болоии мактаб навишта шудааст. Дар он манбаи иқтибосу санадҳо зикр нашуда, фақат баъзе калимаву истилоҳҳои таърихӣ шарҳ меёбанд.

Љомӣ дар шоҳаҳои гуногуни илму фарҳанги замонаш устод гашта, соҳаҳои мухталифи дониши вақтро аз бар намуда, чун хирадманди тавонову шоири доно дар сафи пешини мардони бузурги асри худ маскан гирифт. Сифатҳои ҳамидаи инсонӣ ва дониши амиқу ҷаҳонбинии доманадори Љомӣ ӯро дӯсти

маҳбуббу хулқу ёри азизи наздикону ҳамзамонон намуд. Дар айни камолоти эҷодиву маънавӣ шӯҳрату эътибори шоир аз Хуросон берун рафта номи неку осори пурлаззааш дар саросари Шарқи миёнаву наздик овоза гардид. Зимнан, агар дар таърихи тамаддуни халқамон Хурмуз рамзи накӯкорӣ, Ҳотам ифоди саховатмандӣ ва Рустам намунаи тавоноӣгардида бошад.

Љомӣ тимсоли ҳоксор ва бузургӣ шудааст. Агар чанде Љомӣ фарди воҳидест, садҳо китоби панду ҳикмати ӯ ба мардум бахшида, дар тӯли асрҳо шарқиёнро дар рӯҳи одамгариву некӣ, дӯстиву ҳамкорӣ, ростиву вафодорӣ, сахову карам, донишу хирад, иззату эҳтиром ва покиву мардумӣ тарбият намуда меояд.

Хуллас, Мавлоно Љомӣ ба ҳамаи ононе, ки ба эҳтиёче наздаш меоманд, дасти ёриву мадад дароз менамуд. Ҳамчунин, тамоми дороии худро ба сохтмони иншооти ҷамъиятӣ сарф меканд. Ё ки ба беваю یتимон, бенавою бечорагон бахшиш менамуд. Ҳамин гуна муносибати хайрхоҳона ба мардум, яъне гуманизми оӣ, дар эҷодиёти ин суҳанварӣ оламшумул низ пурра инъикос ёфта, ба осораш рӯҳияти баланди инсондӯстӣ бахшидааст.

Дӯстии Ҷомию Навоӣ, ки рамзи дӯстии халқҳои тоҷик ва тимсоли бемисоли ҳамкориву равобити шахсияту эҷодии адибон мебошад, дар асар бағоят самимиву ибратомуз ба тасвир омадааст. Љомӣ аз мақоми баланди дӯсташ барои расонидани ёрӣ ба мӯҳтоҷон ва раҳонидани мардуми бенаво аз панҷаи зулми ҳокимону золимон истифода мебард. Аз ин ҷо ӯ Навоиро, ки вақтҳои охир аз бенизомиву бадахлоқӣ, ишратпарасӣ ва зулму истибдоди ҳумронӣ давр (бо ширкати худи Султон Ҳусайн Бойқаро) ба танг омада, аз вазифааш маъзӯл шудани буд, фақат ба хотири дастгириӣ, тарбия ва ҳимояи фақиру камбаалон ва аҳли илму адаб ба тарк накардани беҳамто, балки муаллим ва мураббии барҷаст

хам буд. ӯ ҳамеша оташи ихтилофоту зиддиятҳои мазҳабиро омуш менамуд, ба аҳли шиа ва суннӣ мефаҳмонд, ки аз муборизаву муҳолифати бемантикии онҳо ба ягон тараф зиён ё манфиату суде нахоҳад омад. Мардумро ба илму хунаромӯзӣ ҳидоят намуда, худаш ҳамеша дар ихотаи шогирдону ҳаводорони назм қарор мегирифт. Як идда китобҳои дарсии мактабиёну шогирдони мадраса ҳам ба қалами Љомӣ тааллуқ доранд. “Баҳористон”- и ӯ низ барои таълиму тарбияи насли наврас таълиф карда шудааст. Ҳамаи ин дар якҷоягӣ аз қудрату истеъдоди Љомӣ ва мақоми ҷамъиятии ӯ дарак медиҳад.

“Баҳористон” асари бадиест, ки дар он ба тарзи ҳосе аз зиндагии ибратомӯзи шайхону орифон, ҳам аз дурдонаҳои андешаю афкор ва ҳикмати донишмандони бузург, ҳам аз нақли амали хайри ҳокимону мансабдорон, ҳам аз ривояти хайру саховати муболиғаомези афроди таърихӣ ва ҳиммату некӯкориҳои шахсони афсонавӣ, ҳам аз тасвири гудози ишқ ва дӯстию вафодории дилбохтагон, ҳам аз латифаю мутоибаҳои халқӣ, ҳам аз рафтори шуаро, ҳам аз ҳикоёти пандомӯзи тамсилӣ роҷеъ ба ҳайвонот натиҷаҳои ахлоқӣ гирифта мешавад. Дар баробари ин муаллифи “Баҳористон” иллатҳои иҷтимоӣ ва айбҳои шахсиро фошо-фош ба зерӣ танқид гирифта, ба василаи муқобилгузориҳои ҳодисаҳои ба ҳам зид ақоиди ҳудро роҷеъ ба некӣ тақвият медиҳад. Равзаҳои ҳафтуми “Баҳористон” аз хусуси пайдоиши шеърӯ адаб анвои шеър ва хусну кубҳи он сухан ба миён меорад. Ин боб ба ҳукми рисолатчае дар боби моҳияту табиат ва хусусияти шеър тазкираи мухтасар буда, намунаи ашъори сиву нӯҳ тан шоирони асрҳои X-XV аз ин ҷумла Рӯдакӣ, Дақиқӣ, Фирдавсӣ, Носири Хусрав, Ҳоқонӣ, Низомӣ, Амъак, Анварӣ, Сӯзанӣ, Муизӣ, Саъдӣ, Хусрави Деҳлавӣ, Ҳасанӣ Деҳлавӣ, Ҳофиз, Камол ва Навоиро санад меорад, вале маълумотҳои Љомӣ ва шарҳи ҳол, балки лаҳзаҳои ибратомӯзи зиндагии

адибонро фаро гирифта, бо роҳия ва шеваи нигориши худ ба бобҳои дигари асар куллан мутобиқат доранд. Умуман, “Баҳористон” инсиклопедияст, ки дар он урфу одат ва хулқу хислати тамоми табақоти мардуми асри XV аз фаррош то подшоҳ инъикос гардидааст.

Соли 1966 муаллифи ин сатрҳо ба воситаи нашриёти “Ирфон” матни оммавии “Баҳористон”-ро чоп карда буд, аммо он чоп хеле мухтасар буд ва дар муддати кӯтоҳ ҳатто дар китобхонаҳо камёфт гардид. Шавқи хонандагон ба ин асари ҷовидонии Љомӣ калон аст. Ҳамин талабро ба назар гирифта нашриёти “Маориф” онро аз нав чоп кард. Аз асли матн фақат чанд ҷумлаи душворфаҳм аз аввали дебоча, 12 ҳикоят аз боби якум, 4 мутоиба аз боби панҷум, 4 ҳикоят аз боби шашум ва як ҷумла аз мақолаи “Азракӣ” (боби 7) ихтисор гардид.

Нуриддин Абдурахмонӣ Љомӣ адибест, ки тамоми эҷодиёти худро ба нафъи мардум нигаронидааст.

ӯ дар осори бо санъати баланду забони соддаи ба омма фаҳмо навиштааш афкори ҳокимонаи адабиёти панҷсадсолаи толику форсро ҷамъбаст намуда, ба василаи тасвири ишқи поки Лайливу Маҷнун, Юсуфу Зулайҳо, Саломону Абсол ва Аштару Ҷидо, тавсифи адолатпарварии Анӯшервон хирадмандии Бузургмеҳру Афлотун, донишмандии Искандари идеалӣ, нақли зиндагию рафтори бузургуни ирфон ва адибони номдор инсонпарвариву ватандӯсти ва рафоқату бародариро тараннум мекунад, адлу инсоф, донишу хирад, меҳнату осоиш ва некӯкириро тартиб менамояд, пастҳиммативу танпарварӣ, дурӯғгӯиву фиребгариро ба зерӣ танқид мегирад, хулоса, ба одамон тарзи одамиятро таълим медиҳад.

Ганҷинаи тамаддуни ҷаҳонӣ асарҳое дорад, ки чун дурдонаҳои тобнок воридаи он гардида, бо гузашти замонҳо бештар ҷило медиҳанд. “Иллиада” ва

“Одиссея”, “Рамаяна”, “Махабхарата”, “Калила ва Димна”, “Ҳазору як шаб”, “Шоҳнома”, “Достони Полки Игорӣ”, “Кутадғу билик”, “Панҷ ганҷ”, “Паҳлавони паланги-напӯш”, “Гулистон”, “Хамса”, “Гамлет”, “Фауст”, “Ҷанг ва сулҳ” ва амсоли инҳо аз он шуморанд. Албатта “Баҳористон” низ ба ин гурӯҳ дохил мешавад, зеро он дар тӯли панҷсад соли мавҷудияти худ аз нусха ба нусха, аз сина ба сина ва аз забон ба забон гузашта, бо тароват ва афкори ҳақимонаи худ ба инсоният сафо мебахшад ва мардумонро ба даръёфти завқи салим, одамигарӣ, ахлоқи ҳамида, бародарӣ ва хизмат ба халқ ҳидоят менамояд. Онро Абдурахмони Љомӣ баҳори соли 892 ҳиҷрӣ, ки ба соли 1487 баробар аст, дар пайравии “Гулистон”-и Саъдии Шерозӣ чун китоби дарсӣ барои писари худ Зиёуддин Юсуф, ки он вақт 10-сол буд, таълиф намудааст. Аз ин ҷиҳат он китоби ахлоқ аст. Вале масъалаҳои ахлоқро Љомӣ на бо шеваи илмӣ, балки бо сабки бадеӣ эзоҳ медиҳад.

Дар байни ин осор “Баҳористон” қомусест, ки дар он урфу одат ва хулқу хислатҳои тамоми табақоти мардуми асри XV, аз фаррош то подшоҳ инъикос гардидааст. Муаллиф онро дар пайравии “Гулистон” бо санъати сачъ ороиш додааст. Вале забони он дар баробари нигоҳ доштани зебоӣҳо ва фасоҳати сачъ содаву раво ва фаҳмо буда, ҷумлаҳои мусачҷаъи саршори ибораю таъбирҳои халқӣ ва порчаҳои шеърӣ он шабеҳи гуфтору сурудаҳои мардумианд. Нақлу ҳикоятҳо ва латифаю мутоибаҳои дохили раво ба ҳикояву латифаҳои дилкаши фолклорӣ монанданд. Муҳокимарониҳои фалсафӣ, мубодилаи афкор ва сӯҳбатҳои донишмадон ва андарзу ҳикमतҳои эшон арзиши ахлоқии онро афзудаанд. Мавқеи устувори гуманистӣ низ Саъдиву Ҷомиро наздик мекунад ва аз умумияти қасду ҳадафи эҷодии ду суҳанвари нобиға дарак медиҳад. Љомӣ мавзӯҳои “Гулистон”-ро дар бобати адлу инсоф, ҷавонмардӣ, қазову қадар,

парваридани ҳисси масъулияти инсонию иҷтимоӣ, қасос, дӯстию рафоқат, таваккулу тавозӯъ, ирода, хомсорию фурӯтанӣ дар баробари нигоҳ доштани кадри инсонии худ, покии ахлоқи дарвешон ва ишқу муҳаббату ҷавонӣ вусъату идома дода, дар навбати худ ба асараш сюжетҳои тозаро ворид овардааст. Нақлу ҳикоеҳои Љомӣ дар нигориш, сюжетбандӣ ва низоъ мулаввантаранд.

Сабки нигориши “Баҳористон” баробари ваҳдат дар куллиёт, ки мусаччаъ ва ахлокию таълимист, дао ҷузъиёт вобаста ба матлаби равзаҳо, ҳодисаю воқеаи тасвиршаванда, ҳадафи бадеӣ ва мӯҷиботи дигар тағйир пазируфта, рангоранг чилва менамоянд. Дар ҳикматҳо ҳамеша кӯтоҳбаёнӣ, хосияти пандомӯзандагӣ ва таъкиди гӯяндаи мӯътабатри он бо истифодаи феъли “гуфт” дар замони гузашта (гуфта, гуфтааст, гӯяд, мегӯяд) ба тарзи нақл ба қалам оварда мешавад. Мисли: “Абӯхошими Сӯфӣ, қуддуса сирруху, гуфтааст, ки дар дунё ҳеч чиз нохуштар нест аз дӯсте, ки дӯстии вай аз барои ғаразе бошад ё ивазе”. “Юсуф ибн ал Ҳусайн, қуддусаллоху сирруху, гуфтааст: ҳама некӯиҳо дар хонаест ва калиди он тавозӯъ ва фурӯтанӣ ва ҳамаи бадиҳо дар хонаест ва калиди он мой ва манӣ”. Дар ин мавридҳо шахсияти гӯянда дар замони гузаштаи дур тасаввур гардида, гуфтори У чун далели таърих, панди рӯзгорон ва натиҷаи таҷрибаи инсоният пазируфта мешавад.

Чунонки ба мушоҳида мерасад, Љомӣ исмҳоро бо исмҳо, сифатҳоро бо сифатҳо ва феълҳоро бо феълҳо мусаччаъ сохта, бо ҳамин яке аз дарбоистҳои сачъро ба ҷо меорад.

Аҳли саводи бисъёр халқҳои ҳамсоя - ўзбекҳо, озарбайҷониҳо, арабҳо, афғонҳо, халқҳои Ҳиндустон, тоторҳо, туркҳо ва ғайра “Баҳористон”-ро дар асл мехонанд. Баъзе онро дар асл хонда, ба забони худ ба он шарҳҳо менавиштанд. Вале ба чандин забонҳои дунё тарҷума (ҳатто такрор ва такрор) ва нашр шудани

он далели дигари шӯҳрати ҷаҳонии “Баҳористон” мебошад. Ба мисолҳо муроҷиат менамоем: Аввалин шарҳи туркии “Баҳористон”, ки барои ҳамаи қавмҳои туркнажод дастрас буд, дар охири асри XVI ба вуҷуд омад. Вале боз чандин тафсир ва тарҷумаҳои “Баҳористон” ба туркӣ, ўзбекӣ, озарбайҷонӣ дастраси хонандагон гардид. Ба фарансавӣ, англисӣ, немисӣ, русӣ, италиявӣ ва ғайра низ “Баҳористон” ва порчаҳои онро чандин нафар тарҷима кардаанд. Мувофиқи гуфтаи Шокир Мухтор порчаҳои “Баҳористон”-ро ба фарансавӣ соли 1697 Антуан Галлан, соли 1770 М. Кардонӣ, соли 1788 Л. Ланглэ тарҷима карда будаанд. Соли 1778 тарҷимаи мухтасари лотинӣ ва немисии “Баҳористон” дар Вена чоп шуда, соли 1846 дар Вена ховаршиноси австриягӣ Оттокар Шлехта – Вссерд баробари матни аслии китоб тарҷимаи пурраи немисии онро низ ба нашр расонд. Соли 1858 тарҷимаи туркии “Баҳористон” чоп шуд. Солҳои 1887 (Банорас), 1899 (Бомбай) тарҷимаҳои англисии он ба таъб расидааст. Вале ба он лисон порчаҳои “Баҳористон” то ин вақт чандин бор чоп шуда будаанд. Дар асри 19 порчаҳои “Баҳористон” ба забонҳои италиявӣ, урду, панҷобӣ, чехӣ, паштунӣ низ тарҷима шуда, дар ҳмин аср адиби машҳури ўзбек Муҳаммадризо Огаҳӣ (1809-1874) “Баҳористон”-ро ба забони модарии худ гардонда буд. Соли 1979 он дар Тошканд боз дар тарҷимаи Ш. Шомуҳаммадов нашр гардид. Шарқшиноси франсузӣ Силвестр де Сасӣ соли 1825 дар Париж “Баҳористон”-ро ба фарансавӣ чоп кунонд. Анри Массе расо баъди 100 сол яъне соли 1925 тарҷумаи пурраи францавии “Баҳористон”-ро бо муқаддима ва ҳаволи ба таъб расонда, манбаъҳои бисёре аз ҳикоеҳои “Баҳористон”-ро низ таҳқиқ кардааст. Баъд аз ин мухтасари “Баҳористон” соли 1857 дар Прага ба забони чехӣ (мутарҷим Ян марек) ва соли 1964 дар Боку ба забони озарбайҷонӣ (мутарҷим

Раҳим Султонов) дастраси хонандагон гардид. Порчаҳои он ба японӣ, хитой, булғорӣ, маҷорӣ ва ғайра гардонда шудаанд.

Хонандагони рус низ бо “Баҳористон” қариб яксаду панҷоҳ сол боз шиносанд. Соли 1825 дар маҷаллаи “Вестник Европы” шахсе бо имзои И.С. порчаҳои “Баҳористон-ро бо унвони “Латифаҳо ва ҳикматҳо” ба забони русӣ чоп кунонд. Худи ҳамон сол чанд латифаву ҳикоёти “Баҳористон” дар саҳифаҳои маҷаллаи “Азнатский вестник” пайдо мешавад. Шарқшиносӣ машҳури рус И. Н. Березин соли 1877 дар китоби худ “Таърихи адабиёти умумичаҳонӣ” ва академик Крымский дар асари худ “Таърихи Эрон, адабиёт ва таълимоти дарवेशи он” (соли 1903) порчаҳои “Баҳористон”-ро дарҷ намудаанд. Соли 1935 К. Чайкин тарҷимаи 14 ҳикояти “Баҳористон”-ро бо матни аслии онҳо ба шакли китобчаи алоҳида нашр кард.

БОБИ ДУЮМ

2. Категорияҳои морфологии ҳиссаҳои мустақили нутқ дар «Баҳористон»-и Абдурахмонӣ Љомӣ

Гузаре кун дар ин баҳористон,

То бубинӣ дар ӯ гулистонҳо.

В-аз латоиф ба ҳар гулистоне

Расти гулҳо, дамида райҳонҳо. (сах. аввалин.)

“Баҳористон” аз машхуртарин навиштаҳои Абдурахмони Љомӣ (1414 – 1492) буда, соли 1487 таълиф гардидааст. Дар он ҳикматҳои хуб, бо панду ҳикматҳои марғуб аро ёфта, ахлоқи, некро тарғиб менамоянд. Соли 1966, муаллифи ин китоб ба воситаи нашриёти “Ирфон” матни оммавии “Баҳористон”-ро чоп карда буд. Аммо он чоп хеле мухтасар буд ва дар муддати кӯтоҳ, ҳатто дар китобхонаҳо камёфт буданд. Шавқи хонандгон ба ин асари ҷовидонаш Љомӣ калон буд. Ҳамин талаботро ба назар гирифта нашриёти “Адиб” онро аз нав чоп кард. Нашри нав ба 500 – солагии таълифи он рост омад, ки ин низ худ як ҳодисаи гуворо ва як навъ поён хоители муаллифи асари ҷовидонаи беҳамтост: “Ин асари ҷаҳоншумули устои суҳан Абдурахмони Љомӣ “Баҳористон” буд. Аз замони бунёди “Баҳористон”-и беҳазон зиёда аз 520

сол гузашт ва албатта, дар ин муддати дарози зиёда аз нимҳазор сол, ки мебошад

2.1. Исм. Категорияи чамъбандӣ.

Дар «Баҳористон» исмҳо категорияҳои зиёде доранд, ки яке аз он категорияи чамъбандӣ мебошад, ки он бо ду роҳ сохта шудаанд:

а) бо роҳи морфологӣ;

б) бо роҳи синтаксисӣ;

Бо роҳи морфологӣ сохта шудани исмҳо дар “Баҳористон”-и Љомӣ хеле серистеъмол аст.

Агар мо дар бораи категорияи чамъбандӣ сухан ронданӣ шавем, бояд ба таърихи пайдоиши он таваққуф намудан мебошад.

Масалан, пасванди – он таърихан аз флексияи чамъи родительный падежи форси қадим (- апам) ба вучуд омада, ҳанӯз дар давраи миёнаи тараққиёти забони форсӣ - тоҷикӣ ҳамчун нишондиҳандаи асосии аломати чамъи исмҳо истеъмол мешуд.

Пасванди – **он** дорои вариантҳои гуногун – **гон - ён, - вон** мебошад. Аммо вариантҳои – **гон, - ён, - вон** одатан, баъди садонокҳо ба кор бурда мешаванд. Варианти – **вон**, ки ба услуби забони китобатӣ хос аст, дар асар камистеъмол мебошад. Он аз ибтидои ташаккули забони нави форсӣ - тоҷикӣ, ки оғози онро тадқиқотчиён ба асрҳои VIII-IX нисбат медиханд, дар чамъбандӣ мавқеи асосиро ишғол мекард. Фарқ танҳо дар ин аст, ки пасванди – он дар забони давраи нав нисбат ба забони форсии миёна бо исмҳои ҷондор зиёдтар омада, доираи истифодаи он бо исмҳои гуногун маъно тангтар шудааст²³

²³ Халимов С. Чамъбандӣ дар забони адабии тоҷик. (дар Гулистон-и Саъдии Шерозӣ), саҳ. 59-84. Смирнова Л.П. Язык «Таърихи Систан», с. 20-21.

Чалолов О. Категорияи чамъ ва баъзе масъалаҳои забони ҳозираи тоҷик саҳ. 33-35.

Сиёев Б. Аз таърихи чамъбандии исмҳо дар забони тоҷикӣ. саҳ. 32-61.

Аз ин хулоса мебарояд, ки ҳамин хусусияти – **он** дар тараққиёти забони форс-тоҷик пас аз асри X ҳамчун анъана давом кардааст. Ин ақидаро фактҳои забони «Баҳористон» низ тасдиқ менамоянд. Дар забони “Баҳористон”-и Љомӣ пасвандҳои –**ҳо**,– **он** бо исмҳои зерин истеъмол шуда, шакли чамъ сохтааст.

Мисол:

Гузаре кун дар ин баҳористон,

То бубинӣ дар ӯ гулистон**ҳо**

В-аз латоиф ба ҳар гулистоне

Раста гул**ҳо**, дамида райҳон**ҳо**. (саҳ. 10.)

Чун шавад чамъ ҳар да дар як ҷо,

Кори соҳибдилон шавад мушкил. (саҳ.45.)

Бо исмҳои ифодакунандаи пайравони равияи ақидаи дин: мусулмонон, шаҳидон, муридон, пирон, имомон, пайғамбар**он**, сӯфиён, ғуломон, ходимон.

Мисол:

Бобҳояш бихиштро дар**ҳо**,

Файздеҳ қиссаҳояш кавсар**ҳо**. (саҳ. 13.0)

Ба дарӣ сарои бузурге расидам, дар он дам дидам, ки марде хубсурат савор истода ба чамъе аз ғулом**он** ба ходим**он** гирди ӯ баромада ва пеши ӯ омадам ва салом додам. (саҳ. 47.)

Бо исмҳои конкрету абстракт: ровиён, саворон, муборизон, муҳолифон, хирадмандон; оқилон, дардмандон, хоксорон.

Лашкари мо хоксоронро ба чашми кам мабин,

Шаҳсаворе ҳаст пинҳон дар миёни гарди мо (с. 58)

Бо исмҳои ифодакунандаи мансаб: -он, -гон хонон, элчиён, сардорон, бекон, дарвешон шаҳидон. Тане чанд аз равандагон дар сӯҳбати ман буданд, зохири эшон ба салоҳ ораста ва яке аз **бузургон** дар ҳаққи ин тоифа ҳусни зание болиғ дошт ...» (с. 49).

Зи хуни ташнагон майхона дошти Карбало бошад,

Чу сарҳои шохидон хок мелесанд соғарҳо (с. 62).

Дами субҳ аст, эй соқӣ, дари майхонаро во кун.

Барои дардмандон раҳнаи дорушшифо бикшо! (с. 65).

«Ҳокимеро ҳикоят кунанд, ки ҳезуми **дарвешон** харидӣ ба ҳайф **тавонгаронро** додӣ ба тарқ. (с. 57)».

Аз мисолҳои боло маълум мешавад, ки дар “Баҳористон”-и Љомӣ пасванди чамъбандии - **он** бештар бо исмҳои мансуби шахс ва баъзан бо исмҳои ғайришахс истеъмол мешавад.

Пасванди - **ҳо**. Ин пасванд миёни суффикси - **он** аз давраи миёнаи забони форс-тоҷик бо исмҳо истифода мешавад. Пасванди - **ҳо** аз пасванди чамъи абстракти - туа **оѡа** ва бо флексияи падежи отложительный-и шумораи танҳо - **iha-ha** ба вучуд омадааст.²⁴

²⁴ Эзоҳ: Варианти суффикси-он-ён дар «Таърихи Табарӣ» пас аз исмҳои дар охирашон садоноки -о; худоён- 77, 69 ва пас аз - и; чамозигон-159 доранд, меоянд. Ниг. Сиёев Б. Аз тарихи чамъбандии исмҳо, с. 48-49. Ҷаффор Чӯраев. Лаҳҷаҳои арабҳои тоҷик забон. Душанбе, 1975, с. 44; В.С.Расторгуева. Дар бораи суффикси-о дар лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ аз ҳақиқи ақида кардааст, ки суффиксҳои чамъбандии-**он-ҳо** ҳамсадоҳои н ва х фурӯгузор шуда садоноки **о** мемонад. Ниг. Расторгуева В.С. Опыт сравнительного изучения таджикских говоров. М., 1964, с. 56.

Дар давраи миёнаи забони форсӣ-тоҷикӣ ин суффикс нисбат ба суффикси -**он** камистеъмол аст. Вай фақат бо исмҳои ғайришахс истифода мешуд.

2.2. Категорияи номуайяни дар “Баҳористон”-и Абдурахмони Љомӣ

Чӣ таврики маълум аст исм дорои категорияи номуайяни мебошад. Номуайянии исм дар “Баҳористон”-и Абдурахмони Љомӣ пеш аз ҳама ба воситаи артикли – **е** ифода ёфтааст. Артикли – **е** бо ҳамаи хелҳои исм омада метавонад. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик аз ҳиссаҳои нутқ артикли –**е** ро исм қабул менамояд. Ин аст, ки артикли – **е** аломати грамматикӣ ва нишондиҳандаи исм ҳамчун ҳиссаи нутқ ба шумор меравад. Артикли – **е** дар “Баҳористон”-и Абдурахмони Љомӣ аз байни анбӯҳи ҳамчинсонаш ин ё он калимаро ҷудо намуда муносибати предметии онро равшан мекунад. Мисол аз “Баҳористон”:

Пири Ҳирот Абдуллоҳи Ансорӣ асҳоби худро васият кардааст, ки аз ҳар пире суҳане ёд гиред ва агар натавонед, номи эшонро ба ёд оред, то баҳрае ёбед. (саҳ. 15.)

Дувӯм он, к-аз ту н-ояд ҳеч гоҳе

Чунон коре, ки бояд узр аз ӯ хост. (саҳ. 18.)

Маълум аст, ки дар хусуси грамматикаи забони тоҷикӣ ягон дастуре ва ё кори бутуни тадқиқоте набуд. Дар чунин вазъият Саидризо Ализода аввалин китоби дарсии забони тоҷикиро нашр кунонд.

Дар ин китоби дарсӣ исмҳои содда, сохта ва мураккаб дуруст таъриф шуда бошанд ҳам, масъалаи калимасозии исм хеле ноқис акс ёфтааст. Дар зери

таърифи исми мураккаб дар қатори калимаҳои «корхона», «рӯзнома» калимаи «нондон» низ мисол оварда, шудааст, ҳол он ки морфемаи «дон» дар забони тоҷикӣ ба маъни зарфияту макон алоҳида истифода намешавад. Танҳо пасвандҳое, ки исмҳои макону замон месозанд, ҳамчун «аломати машҳури исми замон ва макон» номбар шудаанд: **гоҳ, дон, зор, сор, лоҳ.**

Сабаби ноқис тафсир ёфтани калимасозии исм дар он аст, ки ин китоби бори нахуст навишта шудааст, дар фарҳангҳои тоинқилобӣ ин масъала низ ҳамин тавр хира ва пароканда акс ёфта буд. Сарчашмаҳое, ки муаллиф ҳангоми навиштани китоби дарсӣ ба онҳо тақия кардааст, низ дар ин масъала ба ӯ кӯмак карда натавонистаанд; илова ба ин морфемаҳои –гар, гор (рӯз-рӯзгор, афсун-афсунгар, пари-париваш), -вар (хунар-хунарвар), кор (гунаҳ-гунаҳкор), **-ор (параст-парастор)**, -ёр (бахт-бахтиёр), -гон (деҳ-деҳгон-деҳкор), -бон (меҳр-меҳрбон) танҳо ҳамчун унсурҳои калимасозии сифат номбар шудаанд.

Калимаҳои омӯзгор, оҳангор, чорводор, соатсоз, карбосбоф, ошпаз, гилкор, кашфдӯз сифатҳои фоилӣ, суффиксҳои –бон ва –чӣ низ унсури калимасозии сифати феълӣ маънидод шудаанд.

Солҳои охир як силсила ахбороту мақолаҳои олимони И.И.Зарубин М.С. Андреев ва дигарон чоп шудаанд, ки бо муҳимтарин масъалаҳои забоншиносии тоҷикӣ: фонетика ва грамматика бахшида шудаанд. Се асари номбаршудаи профессор И.И.Зарубин дар инкишофи забоншиносии тоҷик аҳамияти бағоят муҳим доштанд.

Бо баромадани онҳо омӯзиши забони тоҷикӣ гузашта мешавад, ки ба талаботи забоншиносии ҳозира ҷавоб дода метавонад.

Китоби дарсии «Сарфу наҳви забони тоҷикӣ»-и корҳои илмӣ-тадқиқотии профессор И.И.Зарубин ва хулосаҳои илмиву амалии съезди забоншиносӣ ба

омӯзиш ва тадқиқи забони тоҷикӣ ҳамчун дастур ва асосҳои бозтағйи илмӣ хизмат карданд.

Соли 1936 мақолаи Абдулғанӣ Мирзоев «Фарқҳои семантикии суффикси -«ак» чоп шуд, ки дар он тадқиқотчи маълумоти китобҳои дарсиро чамбаст карда, бартарӣ ва норасиҳои онҳоро нишон дода, дуруст менависад, ки суффикси –ак ҳам хусусияти калимасозӣ ва ҳам хусусияти шаклсозӣ дорад ва дар ҳар ду вазифа ҳам суффикси сермаъно мебошад.

Дар солҳои панҷоҳум дар соҳаи грамматикаи забони тоҷикӣ як силсила мақола ва корҳои тадқиқотии илмӣ ба майдон омаданд, дар онҳо калимасозии исм низ мавқеи тадқиқ қарор гирифтааст. Ба ин корҳои диссертационӣ Ш.Ниёзӣ «Калимасозии исм ва сифат дар забони адабии ҳозираи тоҷик» ва М.Турсунов «Калимаҳои мураккаб дар забони адабии ҳозираи тоҷик» мисол шуда метавонанд. Диссертатсияҳои зикршуда алоҳида чоп нашуда бошанд ҳам, мазмуни мухтасари онҳо дар рисолаи Ш.Ниёзӣ «Исм ва сифат дар забони тоҷикӣ» ва мақолаҳои М.Турсунов –«О составных словах в современном таджикском литературном языке», «Типы составных слов в современном таджикском литературном языке», ки ҳар ду як чизанд, чоп шудаанд.

Дар «Очерки мухтасари грамматикаи забони тоҷикӣ», ки ба қалами В.С.Расторгуева мансуб аст, бисёр масъалаҳои илмиву назарияви мавқеи муҳокима қарор гирифтаанд. Дар «Очерки мухтасар» калимасозии исму сифат омехта дода шудааст, чунки калимасозии ин ду ҳиссаи номии нутқ ба ҳам хеле умумиятҳо доранд.

Боби қисми «Грамматикаи забони тоҷикӣ барои мактабҳои олий» ба қалами Ш.Ниёзӣ тааллуқ дорад. Дар ин ҷо маълумоте, ки дар «Исм ва сифат» дода шудааст, такмил ва таҳрир ёфтааст. Ш.Ниёзӣ дар ин корҳои илмӣ вобаста ба талаботи программа асосан ба калимасозии морфологӣ эътибор дода, ба қомебиҳои илмӣ ноил гардидааст.

Дар нишон додани усулҳои калимасозии исмҳои мураккаб тадқиқоти М.Турсунов исмҳои мураккаби пайваст мавқеи тадқиқ қарор гирифтаанд. Ӯ дуруст менависад, ки дар исмҳои мураккаби пайваст роли садонокҳои пайвасткунанда калон аст, онҳо ба васл шудани чузҳои баробархуқуқ, ки ба ҳам дар муносабатҳои гуногуни маъноӣ; антонимӣ ва ҳарҳела мебошад, ёрӣ мерасонанд.

Хизмати дигари М.Турсунов дар он аст, ки вай материали калимаҳои мураккаб ва заминаи асосии онро дар забони тоҷикӣ дуруст нишон додааст.

Муҳаммадҷон Шукуров масъалаи аз ибораҳои гуногун сохтани калимаҳоро хеле васеъ ба миён гузошта, дар ин хусус фикрҳои ҷолиби диққат гуфтааст.

«Калимасозӣ яке аз омилҳои асосии бойшавии таркиби луғавии забон мебошад. Аз ин ҷост, ки луғатшиносони тоҷик, аз ҷумла Мардон Муҳаммадиев, Қумри Тоҳирова ва Насриддин Шаропов ба ин масъала низ эътибор додаанд»

М.Муҳаммадиев дар хусуси калимасозӣ ва ҳелҳои он мақолаи махсус навиштааст, ки он «Принсипҳои асосии калимасозии забони тоҷикӣ» ном дорад. Дар ин мақола тарзи калимасозии луғавӣ-маъноӣ, ки то ҳол дар забоншиносии тоҷик ба он эътибор надодаанд, зикр шудааст.

Қумри Тоҳирова тарзҳои зерини калимасозиро номбар кардааст:

1. Воситаи луғавӣ-маъноии калимасозӣ.
2. Воситаи синтаксисии калимасозӣ.
3. Воситаи морфологӣ калимасозӣ.

Дар ин рисола, ки муаллифа онро хоксорона «материалҳо» номидааст, ин се тарзи калимасозӣ дуруст баён шудааст. Дар ин ҷо тарзи морфологӣ калимасозӣ муфассалтар шарҳ ёфтааст.

Ба масъалаи калимасозӣ Н.Шарофов низ диққат додаст.

Дар рисола ва мақолаҳои ӯ таркиби морфологии калимаҳои советӣ-интернатсионалӣ ва тарзи калимасозии калка, аббревиатура мавқеи тадқиқ қарор гирифтаанд. Асару мақолаҳои Насриддин Шарофов барои муайян намудани дараҷаи истифодаи морфемаҳо ва тадқиқотчиёни ин соҳа кӯмак мерасонанд. Чи хеле ки ӯ қайд намудааст, дар сохтани исмҳо аз калимаҳои советӣ-интернатсионалӣ суффиксҳои -чӣ, -й, -гоҳ, -она, -чигӣ, -истон, сермаҳсул мебошад.

Олимон Р.Ғаффоров ва Б.Қамолӣддинов ҳангоми тадқиқи забони асарҳои бадеӣ ба маҳорати калимасозии нависандагон Раҳим Чалил ва Ҳаким Қарим низ эътибор додаанд.

Субстантиватсия шудани дигар ҳиссаҳои нутқ ба калимасозии морфологӣ-синтаксисӣ дохил мешавад. Ин тарзи калимасозӣ ҳодисаи ба вазифаи исм истифода шудани дигар ҳиссаҳои нутқро дар бар мегирад. Дар “Баҳористон”-и Абдурахмони Љомӣ мисолҳоеро чамъ карда тавонистем, ки аз асоси замони ҳозираи феъли «дон» ба воситаи пешванди **но** - сифати «нодон» сохта шудааст, вале вай дар мавқеъҳои муайяни синтаксисӣ ба вазифаи исм меояд:

Ки ҳар кас кашад теги номехрубонӣ

Шавад куштан теги номехрубонон. (саҳ. 22.)

Ҳоли нодонро беҳ аз нодон намедонад касе,

Гарчи дар дониш фузун аз Бӯалӣ Сино бувад,

Таъни нобино мазан, эй дам зи биной зада,

З-он ки нобино ба кори хештан бино бувад. (саҳ. 69.)

Агар сифатҳо бандакҳои феълӣ ва ё суффикси -ӣ гиранд хусусияти сифатии худро гум карда ба исм мубаддал мешаванд.

Машав афсуспеша бо хурдон,

Варна фарри **бузургият** меравад. (сах. 22.)

Дигар гуфт: “ Бо хурдон дар ҳазлу фисус овехтан обрӯи бузургӣ рехтан аст ва ғуборӣ зиллат ва хорӣ ангехтан”. (сах. 22)

Ҳамин гуна ҳолатҳоро дар дигар ҳиссаҳои нутқ низ дидан мумкин аст, ки ба исм гузашта ба категорияҳои хоси ин ҳиссаи нутқ молик мешаванд.

Вақте ки гап дар бораи пасвандҳои исмсоз меравад, аз тадқиқи “Баҳористон”-и Абдурахмони Љомӣ ба чунин ақида ва хулосаҳо омадан мумкин аст, ки дар “Баҳористон”-и Абдурахмони Љомӣ ҳам монанди забони адабии тољик барои сохтани исм пасвандҳо ба таври фаровон истифода шудаанд.

Пасвандҳои ашъори ў вобаста ба дарача, мавқеи истеъмолиашон сермахсул, каммахсул ва бемахсул мешаванд. Сермахсулии пасвандҳо махсусан дар “Баҳористон”-и Абдурахмони Љомӣ бештар мушоҳида карда шуд.

Пасвандҳои исмсози “Баҳористон”-и Абдурахмони Љомӣ хеле бисёр ва гуногунвазифа мебошанд, ки ҳар як пасванд мавқеи махсуси истеъмолий доранд. Аз рӯи исми сохташон чӣ гуна маъно медиҳанд.

Масалан, онҳо исмҳои зерин месозанд:

1. Исмиҳои ифодакунандаи шахс.
2. Исмиҳои ифодакунандаи предметҳо
3. Исмиҳои макон
4. Исмиҳои абстракт
5. Исмиҳои ифодакунандаи шахс.

Исмҳои абстракт - бон -гиребон (с. 49)

Пасвандҳои – гор, - гар

Бо фурӯмоя рӯзгор мабар, К-аз наи буръё шакар нахӯрӣ (с. 34)

Рӯзгорест, ки ба гирди чаҳон мегардад (с. 42).

Дасти худ кӯтаҳ кун эй машшота, аз афсунгарӣ (с. 40)

Дар базми рӯзгор умеди чароғ нест (с. 153)

Исмҳои ифодакунандаи шахс

Пасванди - **бон** бо калимаҳои гуногун васл шуда, бештар исмҳои ифодакунандаи шахс месозад:

Илтимос аз тамошоиёни ин риёзи холӣ аз хори мулоҳазаи аъроз ва хошоки мутолабаи аъвоз он, ки чун ба қадами эҳтимом ба инон бигзаранд ва ба назари эътибор дар онҳо бингаранд, боғбонро, ки дар тарбияташон хуни чигар хӯрдааст ва дар танмияташон ҷони ширин бар лаб оварда, ба дуоё ёд кунанд ва ба саное шод гардонанд. (сах. 26.)

Ба исми «дард» пасванди **манд** васл шуда, сифат сохтааст ва пасванди чамъбандии – он-ро гирифта исм сохта шудааст:

Масде ба қасди арбада чун роҳ гирадат,

Бо ӯ ба рифқ кор кун, эй кордон ҳаким.

Мӯест ирзи марди хирадманди хурдадон

Мапсандаш аз кашокаши нобихрадон ду ним. (сах. 68.)

Пасванди - зор

Пасванди – зор дар “Баҳористон”-и Абдурахмони Љомӣ хеле камистеъмол аст. Ин пасванд бо исм омада макону фаровониरो мефаҳмонад. Пасванди – зор асосан аз исмҳои ифодакунандаи растанию наботот меояд. Мисол:

Дамида марғзораш бар ҷавониб

Шукуфта лолазораш дар навоҳӣ. (сах. 14.)

Исмҳои ифодакунандаи шахс дар “Баҳористон”-и Абдурахмони Љомӣ хеле серистеъмол аст, ки онҳо бо исмҳои хос ва ҷинс ифода шудаанд. Мисол:

Маъруфи Кархӣ... гуфтааст, ки сӯфӣ ин ҷо меҳмон аст. Тақозон меҳмон бар мизбон ҷафост. (сах. 16.)

Абӯбакри Воситӣ ... мегӯяд: “Он кас, ки гӯяд наздикам, дур аст ва он кӣ гӯяд дурам, ба нестии худ дар ҳастии ӯ мастур”. (сах. 17.)

Абӯалии Даққоқ ... гӯянд, ки дар охири умр чандон дард ба вай падида омада буд, ки ҳар рӯз ба бом баромадӣ ва рӯй ба офтоб кардӣ ва гуфтӣ:... (сах. 17.)

Шайх Абӯсаид Абулхайро... пурсиданд, ки:

-Тасаввуф чист?

Гуфт:

- Он чӣ дар сар дорӣ, биниҳӣ ва он чӣ дар каф дорӣ, бидиҳӣ ва аз он чӣ бар ту ояд, наҷаҳӣ. (сах. 18.)

Юсуф ибни Ҳусайн ар-Розӣ... гуфтааст, ки ҳама некӯиҳо дар хонаест ва калиди он тавозӯъ ва фурӯтанӣ ва ҳама бадӣҳо дар хонаест ва калиди он мой ва манӣ. (сах. 19.)

Исмҳои мураккаб

Дар забони “Баҳористон”-и Абдурахмони Љомӣ исмҳои мураккаб монанди забони адабии ҳозираи тољик тарзи сермаҳсултаринӣ калимасозии типии мураккаб ба шумор меравад исмҳои мураккаб аз рӯи алоқа ва муносибати ҷузъҳояш ба ду гурӯҳ ҷудо менашанд:

Пайваст ва тобеъ.

Дар “Баҳористон”-и Абдурахмони Љомӣ исмҳои мураккаби типии тобеъ нисбат ба исмҳои мураккаби типии пайваст сермаҳсултар аст. Ба тарзи типии тобеъ таркиб ёфтани калимаҳо типии сермаҳсултарини калимасозии исмҳои мураккаб мебошад. Дар исмҳои мураккаби тобеъ муносибатҳои гуногуни ҷузъҳо мушоҳида мешавад. Дар ташкилҳои исмҳои мураккаби тобеъ қариб ҳамаи ҳиссаҳои нутқ иштирок менамоянд. Як чанд мисол аз асари мазкур:

Шаробхора чу бар хештан раво дорад,
Ки сиблат аз қайи нопоки май биёлояд,
Сағ аз масона гар ибриқи оби гарм орад,
Ки ғусли сиблати нопоки ӯ кунад, шояд! (саҳ. 68.)

Дар ин ҷумла калимаи шаробхор аз ҷузъҳои “шароб” ва “хор” сохта шуда ҷузъи дуом ба ҷузъи якум тобеъ шуда исми мураккаби типии тобеъро сохта шудааст. – Миёни ину он. Аммо бояд, ки рам нақунӣ ва налагҷӣ ва аз пойҳои девор наздик равӣ, то аз музоҳамати роҳравандагон маъмун бошам. (саҳ. 67.)

Дар ин ҷумла калимаи роҳравандагон аз ду ҷузъ: исм + сифати феълӣ сохта шуда якҷоя исми мураккаби типии тобеъро сохта аст.

Ҷавонмардо, ҷавонмардӣ биёмӯз,
Зи мардони ҷаҳон марди биёмӯз! (саҳ. 64.)

Ин ҷумла бо қолаби исм + исми абстракт сохта шудааст. Исме, ки бо қолаби исму + асоси феълӣ ҳозира сохта шудааст.

Дарун аз кини кинчӯён ниғаҳ дор,

Забон аз таъни бадгӯён ниғаҳ дор. (сах. 64.)

Исме, ки бо қолаби сифат ва исм сохта шудааст.

Ҳар нуқта, к- ояд аз лаби донанда, гавҳарест,

Хуш он, ки сохт ганҷи гуҳар дурҷӣ синаро.

Донодил аз ҷавоҳири ҳикмат хазина аст,

Аз хештан мадор ҷудо ин хазинаро. (сах. 35.)

Дар асар исми се ҷузъа дида шуд, ки он бо қолаби зарфу сифати феълӣ сохта шудаанд. Мисол:

Қарини подшоҳ ҳакими фикратпеша бояд, на надими ҳазландеша, зеро ки аз он ба дараҷоти камол барояд ва аз ин ба даракоти нуқсон гирояд. (сах. 35.)

2.3.Сифат ва хусусиятҳои грамматикӣ он дар

“Баҳористон”- и А.Љомӣ

Аз тадқиқи асари мазкур бармеояд, ки сифат дар “Баҳористон”- и Абдурахмони Љомӣ фаровон истеъмол шудааст ва аз рӯи маъно ва вазифаи грамматикашон онҳоро ба ду гурӯҳ ҷудо карда тасниф кардем: аслӣ ва нисбӣ. Мисолҳое, ки мо доир ба сифати аслӣ чамъ намудем, аломат, хосият ва чигунагии предметро мефаҳмонад. Ва онҳо мувофиқи маънои луғавии худ гуногун будаанд. Онҳо ранг, бӯй, мазза, вазн, хусусият, харорат, устуворӣ ва дигар хосиятҳои предметҳоро ифода намудаанд: сурх, сафед, сиёҳ, зард, кабуд, ширин, талх, майда, вазнин, сабук....

Дараҷа муҳимтарин хусусияти сифат мебошад. Моҳияти ин категория аз он иборат аст, ки мувофиқи тақозои он як ҳодисаи забонӣ ба дигараш, предмет ба предмети дигар аз ягон хусус муқоиса карда мешавад. Бо тавассути ҳамаи категорияи грамматикӣ, сифат дар байни предмету ҳодисаҳо тафовут мегузорад.

Дараҷаҳои оддӣ, қиёсӣ ва олий. Дар “Баҳористон”-и А.Ломӣ дараҷаҳои оддӣ, қиёсӣ ва олии сифат дида мешавад, ки дараҷаҳои қиёсӣ ва олии сифат бо пасвандҳои - **тар** ва **тарин** сохта мешаванд.

Ба дараҷаи оддӣ:

Бояд таъкид кард, ки бештарини сифатҳои асли аз рӯи баромад ва пайдоиши худ калимаҳои решагӣ-аслий буда, ба давраи қадимтарини забон мансубанд: хуб, бад, сурх, сафед, нав, кӯҳна, калон, хурд, пир, ҷавон, рост, ва м. инҳо.

Дараҷаи оддии сифат бе нишондиҳандаи морфологӣ ифода мешавад:

Зи нахли хушк охир баҳра мегиранд ҳақгӯйонро,

Ба мақсад мерасонад воизонро ҷӯби минбарҳо

Мисол:

Мазраи хушк обрӯи хеш мехоҳад зи абр. (с. 88).

Лофи бекибрӣ мазан, к-он аз нишони пои мӯр

Дар шаби **торик** бар санги **сиях** пинҳонтар аст

В-аз дарун кардан бурун осон магир оро, к-аз он

Кӯҳро кандан ба сӯзан аз замин **осонтар** аст.

Бар сар ҳазор санги **ҷафо** гар хӯрад аз ӯ,

Гардад бинои ишқаш аз он устувортар. (сах.17.)

Нафси сагро ба як-ду луқмаи нон,

Бар саги **нағз** ҳар кӣ кард исор. (сах.44.)

Ҷавонмардӣ ду чиз аст, марди ҷавонмард

Ба сӯям гӯш кун, то гӯямат **рост**. (сах.19.)

Касе, ки бо ҳама кас **хӯи бад** ба кор барад,

Ҳамеша дар кафи сад ғусса мунтаҳан донаш. (сах.21)

Аз натиҷаи тадқиқи “Баҳористон”-и Љомӣ муайян карда тавонистем, ки категорияи грамматикӣ сифат аз забони адабии ҳозираи тољик бо баъзе хусуситҳои хоси худ фарқ мекардааст.

Дар “Баҳористон” сифат категорияи дараҷаи олий “**тарин**”-ро гирифта наметавонад. Вале аз мисолҳои дарёфткардамон мушоҳида карда тавонистем, ки калимаҳои оварда шуда мафҳуми дараҷаи олиро адо карда тавонистааст ва ин мисолҳо далели фикри мост:

Партави шоҳиди ишқ аст, ҷамоли дили мард,

Кай кунад майли ҷамол он, ки ба дил нест ҷамил 1(сах51)

Дар ситабрӣ намунаи афъӣ

Дар “Баҳористон”-и А. Љомӣ сифатҳои дараҷаи қиёсӣ ниҳоят камистеъмол аст. Шайх Абӯҳасани Кушанҷӣ гуфтааст, ки дар дунё ҳеч чиз **нохуштар** нест аз дӯсте, ки вай аз барои ғарази бошад ё ивазе. (сах.17.)

Ин полуда гармтар аст ва аз он оби чӯшон, ки фарда дар ҷаҳаннам хоҳи ошомид (сах.80)

Сифатҳо аз рӯи хусусиятҳои маъноӣ ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: сифатҳои аслий ва нисбӣ.

Сифатҳои нисбӣ

Мисолҳое, ки аз “Баҳористон”-и А. Љомӣ дарёфт кардашударо аз ҷиҳати нисбат доштани он ба предметҳои дигар ва ҳодисаҳо ба чунин гурӯҳҳо ҷудо карда тасниф намудем:

Мисолҳо:

Нигорхонаи кашмириён ба вақти баҳор,

Ба боғ кард ҳама нақши хештан таслим. (сах.88)

Аз далку асо ситку сафое нарасад

В-аз сабҳа ба ҷузъ **бӯи риёе** нарасад. (сах.19)

Хуш он, ба тарки ҳаззӣ **фонӣ** бикунӣ

Тадбири бақои ҷовидонӣ бикунӣ (сах.20.)

Дар “Баҳористон”-и А. Љомӣ сифат асосан чунин роҳҳои калимасозӣ дорад: бо роҳҳои морфологӣ ба воситаи пасвандҳо ва пешвандҳо, яъне аффиксатсия, ва сифатшавии дигар ҳиссаҳои нутқ.

1. Аффиксатсия. Дар забони “Баҳористон” истифодаи аффиксҳои сифатсоз нисбат ба забони адабии ҳозираи тоҷик баъзе умумият мушоҳида мешавад.

Бо ёрии пешвандҳои **ба-бо-бе**, бештар аз исмҳои сифатҳои сохта мешаванд.

Адли бедин низоми олавро

Бештар аз зулми шоҳи диндор аст. (сах.35)

Чашмаҳои бисёр ҷӯи калон оби босафо рафта... (сах.66.)

Бо ёрии пасвандҳои **-ӣ,-агӣ, -манд, -анда** аз дигар ҳиссаҳои нутқ сифат сохта шудаанд.

Пасванди - ӣ аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ сифатҳои нисбӣ месозад:

Ҳеч шоҳид чун суҳан мавзун нест,

Сирри хубӣ зи хаташ берун нест (сах.85)

Шефтаи ҷамол ва фирефтаи зулфу холи ӯ шуд, аз истимои ғанояш раҳти **ҳастӣ** ба саҳрои **нестӣ** бурд ва ба исми навояш аз мазиқи бихради роҳи фусҳатсарои беҳудӣ сипурд. (сах.45)

Пасванди - агӣ

То чи хоҳи харидан, эй мағрур:

Рӯзи дармонда**агӣ** ба сими дағал (с. 71)

Пасванди - манд

Нохирадманд, ки бар қоидаи таъб равад,

Ҳама одоби вай афтад зи раҳи сидку савоб.

Яке пурсид аз он гумкарда фарзанд,

Ки эй равшангуҳар пири **хирадманд** (с. 65)

Пасванди - анда

Ҳар нуқта, к – ояд аз лаби донадда, гавҳарест,

Хуш он, ки сохт ганчи гуҳар дурчи синаро. (сах.33.)

Пасванди – ин

Бо сияхдил чи суд гуфтани ваъз

Наравад меҳи оҳанин дар санг. (с.48.)

Пешванди - но

Бар ман афтода душмани **ноком**

Охир, эй дӯстон, гузар бикунед (с. 40)

Сифатҳои мураккаб дар “Баҳористон”-и А. Љомӣ бо роҳи ҳамроҳ кардани ду ва ё зиёда калимаҳои мустақил фақат бо алоқаи тобеъ -детерминативӣ сохта мешаванд. Ин нави сифатҳои мураккаб аз чиҳати чои ҷузъҳо ва таркиби морфологии ҷузъҳошон ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд:

Қарини подшоҳ ҳакими фикратпеша бояд, на надидами ҳазландеша, зеро ки аз он ба дараҷоти камол барояд... (с.35.)

Ҳеҷ кас аз мо либоси **тирабахтиро** набурд,

Рӯзгоре шуд, ки чун кокул, **сияхпӯшем** мо (с. 55)

а) ҷузъи асосӣ дар чои якум:

Эй **худонотарс**, он чоки гиребонро бипӯш!

Шӯълаи оҳи маро дар анчуман урьён макун (с. 559).

Исму сифат. Ин тарзи калимасозӣ хусусияти услубӣ дорад. Калимаи «худо» чузъи асосӣ буда, «нотарс» чузъи тобеъ аст.

Он **камонабрӯ** агар бошад даме ҳамроҳи мо,

Теғ кай гардад адӯ пеши хаданги оҳи мо (с. 557).

Калимаи «**камонабрӯ**» бо қолаби **сифат** + **исм** сохта шудааст.

Чавонмардо, **чавонмардӣ** биёмӯз,

Зи мардони чаҳон мардӣ биёмӯз! (сах.49)

Исм+феълӣ замони ҳозира:

Лашкар бирафту он бути **лашкаршикан**

Дар ин ҷо калимаи «**лашкаршикан**» сифати мураккаб буда, аз чузъи «лакар» ва асоси феъли замони ҳозира «шикан» сохта шудаанд, ки чузъи тобеъи он калимаи «шикан» аст. Ҳар ду чузъ ба ҳамдигар васл шуда сифати мураккаби типӣ тобеъро сохта аст.

Ҳамин тавр, тадқиқи ин мавзӯ меҳнати бурдборонаро талаб мекунад. Ман дар ҳаҷми як мақола материал ҷамъ намудам, ки тамоми категорияҳои грамматикӣ сифатро дар бар гирифта наметавонад ва он тадқиқи ояндаро талаб мекунад.

2.4. Шумора дар “Баҳористон”-и Абдураҳмони Ҷомӣ

Шумораҳо аз чиҳати сохташон ба гурӯҳҳои зерин ҷудо мешаванд: 1) шумораҳои содда: се, чор, панҷ; 2) шумораҳои сохта; дуюм, сеюм, ҳафтум; 3) шумораҳои мураккаб; дусад, шашсад, ҳаштсад; 4) шумораҳои таркибӣ; сесаду ҳафтоду чор.

Инчунин шумораҳо аз чихати маъно боз ба ду гурӯҳ чудо мешаванд: шумораи миқдорӣ ва тартибӣ.

Шумораҳои миқдорӣ дар навбати худ, хелҳои зеринро доранд: шумораҳои аслий ва касрӣ.

Шумораи аслий

Ин гурӯҳ шумораҳо таърихан дар натиҷаи талаботи рӯзафзуни инсон ба вучуд омада, дар сохти забон мавқеи махсусро ишғол намудаанд. Шумораҳои аслий дар тараққиёти забони тоҷикӣ нисбат ба дигар воҳидҳои лексикӣ-морфологӣ хеле кам тағйир ёфтаанд. Аз ин рӯ, табиист, ки онҳо дар забони “Баҳористон”-и Абдурахмони Љомӣ ҳамин хусусиятҳоро моликанд, ки онҳо дар забони имрӯзаи тоҷик низ ба назар мерасанд. Онҳо барои шуморидани предметҳо истифода мешаванд. Дар “Баҳористон”-и Абдурахмони Љомӣ ҳамаи хелҳои шумораҳо ба таври умумӣ мисол оварда метавонист. Мисол:

Нафси сагро ба як-ду лукмаи нон

Бар саги нағз ҳар кӣ кард исор. (сах. 44.)

Чун шавад чамъ ҳар ду дар як чо,

Кори соҳибдилон шавад мушкил. (сах. 45.)

Ин қиссаро ба Абдуллоҳи Чаъфар бозгӯфтанд, соҳиби канизакро талабид ва ба чихил ҳазор диноҳ канизакро бихарид ва фармуд, ки ба ҳамон савт, ки он олим гирифтори он шуда буд, тағанӣ кард. (сах. 45.)

-Чихил ҳазор дирами дигар бигир ва ҳамроҳи эшон бибар, то ба чихати фикри маишат ғуборе бар хотири эшон нанишинад ва ба фароғи хотир аз якдигар таматтӯъ тавонанд гирифт. (сах. 47.)

Дар байтҳои оварда шуда шумораҳои «як, ду, ҳазор», аз ҷиҳати сохт шумораҳои содда ба шумор мераванд.

Шумораи «**чаҳор**»²⁵ дар асар бо ду шакл дучор мешавад.

Дар забони осорҳои асрҳои X-XI ва забони ҳозираи форсӣ шумораи **дувист** дучор меомад, ки он дар “Баҳористон”-и Абдурахмони Љомӣ ва забони адабии ҳозираи тоҷик истеъмол намешавад.

Истифодаи шумораи **дувист** дар забони тоҷикӣ таърихи дуру дароз дорад. Олимон доир ба таърих ва шакли навишти ин шумора фикру ақидаҳои гуногун доранд. Як гуруҳ, аз ҷумла, Б.Миллер²⁶ ва дигарон қайд мекунанд, ки **дувист** аз ҳисоби вигезималӣ ба вучуд омадааст. Гуруҳи дигар, аз ҷумла, К.Г.Залеман, В.А.Жуковский²⁷ ва дигарон тарафдори шакли авестой **дувист** *dvue (ca)saita* (-ду ва сап) мебошанд.

Дар “Баҳористон”-и Абдурахмони Љомӣ шумораҳои таркибие дучор мешаванд, ки аз ҷиҳати сохт хоси забони гуфтугӯӣ мебошанд. Онҳо як андоза шумораи вигезималиро ба хотир меоранд, ки ҳоло ҳам дар лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ мавҷуданд, фаровон истифода мешаванд. Вале шумораи таркибии ин асар хусусияти хос дорад, қолаби онҳо чунин аст: шумораю феъли номӣ шумораи аслӣ аз ҷиҳати миқдор кам тарзи навишти шумораи таркибиро ду навъ шарҳ додан мумкин аст:

Мисол: Чун аз ҳаммом берун омад, бист **ҳазор дирҳам** ба ҳаммомӣ дод ва **бист ҳазор** ба ғаққой, ки ғаққое чанд ба даст оварда буд ва бист **ҳазор дирам** ба он касоне, ки дирҳамҳо оварда буданд, дод ва султонро ба ҷиҳил байт каму беш мазаммат кард, ки аз он ҷумла аст ин чанд ..... (саҳ. 92).

²⁵ Рустам Ҷӯраев қайд мекунанд, ки дар забони «Асрор-ут-таворих» танҳо шакли чаҳор ба назар мерасад. Ниг.: - Рустам Ҷураев. Очерки по истории грамматики таджикского персидского языков, стр 21

²⁶ Миллер Б.В. Анализ персидского числительного *duvist* Авестинский сборник., том VII, М., 1930, стр 135-140

²⁷ Залеман К.Г. И Жуковский В.А. Краткая грамматика новоперсидского языка СПб М., 1901, с. 68;

Султон аз он кардани худ пушаймон шуд ва фармон дод, ки шаст ҳазор динои зар бо хилъатҳои хос то музди Фирдавси кунанд ва ба Тӯс баранд. (сах. 93.)

1) Муаллифи асар, эҳтимол шумораи тахминиро дар назар дошта бошад, чунин дар байни ин шумора феъли номиро истифода бурда, пас барои эҳтиёт шумораи миқдории як ду кам ҳазору навад оварда аст.

2) Ин шумора аз ҷиҳати сохт ва навъи шумораи вигеземалӣ, ки ҳоло ҳам дар забони калонсолони районҳои ҷудогонаи ҷумҳурият баъзан қайд мешавад, монанд бошад ҳам, аз он ба андозае фарқ мекунад.

Шумораи таркибӣ “Баҳористон”-и Абдурахмони Љомӣ нисбат ба забони ҳозира дорои хусусияти хос мебошад.

Ин тарзи ифодаи шумораи таркибӣ услуби хоси муаллиф аст: мисолҳои дар боло овардаамон фикри моро тасдиқ мекунад.

Шумораи касрӣ

Шумораи касрӣ “Баҳористон”-и Абдурахмони Љомӣ ва дар забони адабии ҳозираи тольик ададҳои касриро мефаҳмонанд. Тафовут танҳо дар он аст, ки доираи истеъмоли ин гурӯҳ шумораҳо дар ин асар нисбат ба забони адабии ҳозираи тольик маҳдудтар мебошад. Дар ин асари номбаршуда шумораҳои касрии **ним**, **ду ним** истеъмомол мешаванд:

Шамшер ба Хонзода расида **ду ним** кард.

Баробари ҳамин дар “Баҳористон”-и Љомӣ шумораҳои тартиби мавҷудан, ки ба воситаи пасвандҳои –ум (-юм) ва –умин сохта мешавад. Масалан:

Рӯзи **ду юм** он ҷӯбро аз зери бисот берун карду бихонд ва шоирро талабиду сад ҳазор дирами дигар ба вай дод. (сах. 68.)

Ва дар рӯзи сеюм ба ҳамин дастур амал кард. (сах. 68.)

Рӯзи чаҳорум боз он чӯбпораро берун карду шоирро талабиду наёфт. (сах. 68.)

Воҳидҳои -то // -та ба вазифаи нумератив меоянд. Нумеративи - то//та бо шумораҳои миқдори истифода шудаанд, ки бо таъсири ҳамсадои бечаранги т чарангноки д ба т мубаддал мегардад. Ин навъ бадалшавии овозҳо дар таркиби шумора хоси забони гуфтугӯй ва забони Љомӣ мебошад.

2.5. Ҷонишин ва хелҳои он дар “Баҳористон”-и Абдурахмони Љомӣ

Ҷонишинҳо дар байни дигар ҳиссаҳои нутқ мавқеи махсус доранд. Хусусияти муҳими ҷонишинҳо ин аст, ки онҳо предмет ва аломати онро номбар накарда фақат ба таври умумӣ нишон медиҳад.

Дар асар ҷонишинҳое, ки дар он давр характери гуфтугӯй доранд, фаровон истифода шудаанд, ки таҳлили онҳо барои муайян кардани хусусияти ҷонишинҳои забони адабии ҳозираи тољик ёрӣ мерасонанд.

Хусусияти забони асар дар бобати истеъмоли ҷонишинҳо, пеш аз ҳама, дар он аст, ки барои ифодаи шахси якуму дуюму, сеюми танҳо дар шакли забони адабии имрӯза ба кор бурда шудааст.

Ҷонишини шахси дуюм «ту» дар “Баҳористон”-и Љомӣ чунин оварда шудааст:

Ҳоли ман чӣ гуна шавад, агар онро аз лабу даҳони маъшуқи худ бишнавам?
(сах. 46.)

Гуфтӣ, ки шиносӣ, кӣ барад аз ту дилу дин,

Валлоҳ, ки дар офоқ ҷуз ӯро нашиносам. (сах.46.)

-**Мо** надониста будем, ки **ту** дар ишқи он канизак бад-ин мартаба расида бошӣ. (сах.92.)

Он олим дар дасту пой Абдуллоҳ афтод ва гуфт: .... (сах. 46.)

-Валлоҳ, ки **он** чӣ пинҳон аст, беш аз **он** аст, ки ошкоро шуд.... (сах.46.)

Ҷонишини ӯ дар вазифаи ишораҷонишин барои ишораи исми ғайришаҳс низ истеъмол мешавад: Баъд аз он бифармуд, ки об ба рӯи ӯ зананд. (сах.46.)

Аммо дар аксарияти байтҳои “Баҳористон”-и Абдурахмони Љомӣ ҷонишини шахси сеюми танҳои «ӯ» чун забони адабии ҳозираи тољик барои ишораи исми шахс, дар ҷои муқаррариаш омадааст.

Ҷонишини ин, он ба вазифаи ҷонишинҳои ишоратӣ пеш аз исми шахс истеъмол мешавад.

-Мехоҳи, ки ин савтро аз **он** канизак бишнави? (сах.46.)

Он муғаннаияро фармуд, то ба **он** тағанӣ кард. (сах.46.)

Ҷонишини **он** шакли **онон** ба вазифаи ҷонишини шахси сеюми ҷамъ меояд.

Чун **он** даромад, боғбон вайро огоҳ сохт. (сах.67.)

Кист аҳли карам? – **Он** кас, ки чу соил ба дараш

Оварад **он** қадар уммед, ки дар дил ғунҷад. (сах. 68.)

Он карим даст ба сӯи вай дароз кард. (сах.68.)

Он каримро ин калима бисъёр хуш омад. (сах.68.)

Дар асар ҷонишини **вай** суффикси ҷамъбандии **-ҳо** гирифта, шахси сеюми ҷамъро ифода мекунад. Ба вазифаи ҷонишини шахси ҷамъ истифода шудани ҷонишини **вайҳо** яке аз хусусияти забони ин асар мебошад.

Ҷонишини **мо** дорои хусусиятҳои зерин аст:

а) Вай шахси якуми ҷамъро мефаҳмонад:

Он камонабрӯ агар бошад даме ҳамроҳи **мо**

Теғ кай гардад адӯ пеши хаданги оҳи **мо** (с. 557)

б) агар фикр аз тарафи шахси якуми танҳо баён шавад, ҷонишини **мо** ба ҷонишини шахси якуми танҳо ҳамвазифа мешаванд:

Дар камин шамшер бар каф меравад бадхоҳи **мо**,

Ҳ аст ҳамчун сарв побарчо дили огоҳи **мо** (с. 557)

Эй писарон, ба **мо** охират қариб омадааст. (с. 117)

Ҷонишини **мо** ба таркиби ҳар ду омада, ба ҳодисае ишора мекунад, ки ба тарафайн дахл дорад:

Дар ҷаҳон бо якдигар ҳампешаро дил соф нест (с. 84)

Ҷонишини **шумо**. Ин ҷонишин дорои хусусиятҳои зерин аст:

а) ба вазифаи ҷонишини шахси дуҷуми ҷамъ меояд? ... Ҳар кӣ бо шумо хасм гардад, теғ бар худ мекашад (с. 82)

б) дар ифодаи ҳурмату эҳтиром ба шахси дуҷуми танҳо нисбат дода мешавад: Юсуфи уммеди шумо умрест. афтода ба чоҳ. (с. 93)

Баъзан ҷонишинҳои **мо** ва **шумо** дар як ҷумла истифода шуда, ҳар ду шахсҳои якум ва дуҷуми танҳоро далолат мекунад: «Агар ҳар дуи мо якдил шавем, аз дасти қалмоқ ҳеч кор намеояд» (с. 120)

Ҷонишини **шумо** мисли ҷонишини **мо** суффикси ҷамъбандӣ мегирад. Дар хусуси дар забони тоҷикӣ дар шакли ҷамъулҷамъ истифода шудани ҷонишинҳои **мо** ва **шумо** Носирҷон Маъсумӣ²⁸ ва баъдтар Б.Сиёев фикр ронда ба чунин хулоса меоянд:

«Ин гуна муродифшавии воҳидҳои **мо** ва **шумо** дар забони тоҷикӣ дар бисёр мавридҳо имконияти равшан ифода шудани категорияи ҷамъро дар ҷонишинҳо аз байн мебарад ва дар гуфтор мушкилии муайянеро ба миён меорад. Пас, чӣ бояд кард?»

Соҳибони забони тоҷикӣ ин гуна душвориро ҳис карда, барои барҳам додани он чораҳо андешиданд. Тадриҷан ҷонишинҳои шахсии шахсҳои якуму дуҷуми ҷамъ ҳам мисли шаклҳои ҷамъи арабӣ ба воситаи морфемаи -он // -ён ва -ҳо дубора ҷамъ сохта шудаанд.²⁹

Серистеъмолии ин гурӯҳ ҷонишинҳоро Б.Сиёев таъсири забони «умумигуфтугӯй» ҳисоб мекунад.³⁰

Ҷонишини **шумо** дар шакли ҷамъулҷамъ фақат ба вазифаи шахси дуҷуми ҷамъ истеъмом мешавад. ... Хати рухсори **шумо** шабҳо барад аз хуш маро (с. 688).

Ҷонишини «**эшон**». Дар асар ҷонишини нисбатан қадимаи **эшон** низ истифода шудааст: Олимон дар хусуси ин ҷонишин изҳори ақида кардаанд, аз

---

²⁸ Маъсумӣ Н. Ҷаҳонбинӣ ва маҳорат. «Ирфон», Душанбе, 1967, сах. 210. (Оид ба сабабҳои аз истеъмом баромадани эшон дар забони адабии ҳозираи тоҷик).

²⁹ Сиёев Б. Таърихи ҷонишинҳои забони тоҷикӣ, сах. 63.

³⁰ Сиёев Б. Ҳамон асар, сах. 64-65.

чумла, А.А.Семёнов³¹ дар хусуси ба вазифаи ҷонишини омадани калимаи **эшон** сухан ронда, қайд мекунад, ки **ишон**-и форсӣ дар шеваҳои кӯҳистон, Самарқанд ва Бухоро дучор намешавад. Дар Осиёи Миёна калимаи **эшон** шахси диндор буда аз ҷиҳати баромади худ форсӣ нест. Аз эзоҳи ин калима маълум мешавад, ки **ишон** бо ҷонишини **онҳо** муродиф аст.

Дар фарҳанги «Бурҳони қотей» қайд мешавад, ки ҷамъи **аро** (ӯ)-и аз **авехшон** мебошад.

Шакли ҷамъи ҷонишини **ау** (он) **ушон** аст, менависад профессор В.С.Расторгуева

Л.Н.Смирнова менависад, ки ҷонишини **эшон** дар дастхати асри XI ба шахс ва предметҳои ҷондору бечон ишора мекунад:³²

Ба муқобала ва муқотталаи **эшон** машғул гашт ва бештари **эшонро** кушт, аммо захмҳои қорӣ хӯрд. (саҳ.55.)

... оқибат рози **эшон** бар рӯи рӯз афтод ва сирри **эшон** аз нишеман ба анҷуман омад, миёни ду қавми **эшон** ҷангҳо ангехта шуд ва хунҳо рехта гашт. (саҳ.56.)

Аз гуфтаҳои боло маълум мешавад, ки тадқиқотчиён доир ба мавҷуд будану набудани - **эшон** дар баъзе лаҳҷаҳо, таърихи пайдоиш ва доираи истеъмоли он изҳори ақида мекунанд, мо дар ин ҷо дурусту нодурустии ин ё он ақидаро алоҳида таҳлил накарда, фақат хотиррасон мекунем, ки шакли **эшон** аз **авехшон** аст.

---

³¹ Семёнов А.А. Материалы для изучения наречий горных таджиков Центральной Азии, часть 6. М., 1905, саҳ. 11.

³² Смирнова А.П. Язык «Таърих-и Систай», саҳ. 36-37.

Ҷонишини тайини дар “Баҳористон”и Абдурахмони Љомӣ бештар кор фармуда шудаанд, ки онҳо калимаҳои ҳар кӣ, ҳар чӣ, ҳар як, ҳар кас, ҳар кадом, ҳар гуна ва монанди инҳо мебошанд. Ҷонишини ҳар ва шаклҳои таркибии он **ҳар кӣ (ҳар он кӣ), ҳар кас (ҳар он кас), ҳар чӣ (ҳар он чӣ), ҳар кадом, ҳар як, ҳар чиз кӣ** аз ҷонишину исм ва аз ҷонишину шумора сохта шудаанд, аз ҷонишини “ҳама” аз ҷиҳати маъно фарқ кардаанд. Маънои луғавӣ ва грамматикӣ “ҳар” дар алоҳидаги он қадар равшан нест. Ҷонишини “ҳар” одатан пеш аз исмҳо омада ягон предмети алоҳидаро нишон медиҳад.

Мисол:

Ҳар кӣ оқил бинӣ, ўро баҳраест

Нақди вақт аз мояи девонагӣ. (сах. 66.)

Ҳар он кас, ки дуздида бар сирри мард

Шавад мутталалеъ, боядаш хонд дузд. (сах.67.)

Ки зи **ҳар кас**, ки дар ҷаҳон бинам,

Пеши ман аз ҳама азизтарӣ! (сах.54.)

Бандакҷонишинҳо

Бандакҷонишинҳо дар “Баҳористон”-и Абдурахмони Љомӣ бо ду вазифаифодаи соҳибият ва таъинот истифода гардидааст. Хусусияти “Баҳористон”-и Абдурахмони Љомӣ дар истифодаи бандакҷонишинҳо аз он иборат аст, ки онҳо бо феълҳо васл намешаванд, вале дар дигар осорҳои ин давра ва осори то асрҳои XVI ва пас аз он бандакҷонишин бо феълҳо бештар меоянд.

Дар асар бандакчонишинҳо шахси сеюми танҳою чамъ ва шахси дуюми чамъ истифода шудаанд. Бандакчонишини - **аш** исмҳои чинс: сар, зӯр, духтар ва ба чонишини нафсӣ-таъкидии **худ** бештар меояд.

Мисолҳо:

Парвонаро ба базми худ эй шамъ. раҳ мадеҳ

Кўтаҳзабон масоз ба ҳар анчуман маро (с. 35)

Чонишини нафсӣ-таъкидии «худ»

Чонишини **худ** дар мавридҳои зерин истеъмом мешавад: агар чонишини **худ** пеш аз исм ояд, бо изофат ба он алоқаманд мешавад, дар ин сурат чонишини **худ** вазифаи таъкидӣ дорад.

Мисол:

Кўтаҳ накунам зи доманат даст,

Ба ҳоли хастаи **худ** ин ҳама тағофул чист?

Фироқ зеру забар карда дардманди туро (с. 33)

Чонишини **худ** пас аз чонишини **ҳама** омада маъною тобиши таъкидиरो мефаҳмонад³³:

Мешавад хасми қавӣ аз чарбу норми зердаст,

Мекунад аз **худ** **ҳама** як катра равған обро (с. 30)

Чонишини **худ** соҳибияту таъинотро мефаҳмонад:

Чонишини ишоратӣ

---

³³ Муфассал дар бораи чонишини **худ** ниг.

Ҷонишинҳои ишоратии **ин** ё **он** барои ишоратии предметҳои ҷондору бечон мувозӣ истеъмол мешаванд. Ҷонишинҳои **ин** ва **он** предметҳои наздику дурро ишора мекунад. Ин ҷонишинҳо аз қадим ба ин хусусияту маъно соҳиб мебошанд.³⁴

Маънои ишоратии ин гурӯҳ ҷонишинҳо ба он вобаста аст, ки предмету ходисаҳои ҷаҳони моддӣ аз ҷиҳати мавқеи ҷойгиршавиашон нисбат ба шахс дуру наздик мешаванд. Ҷонишинҳои **ин** ва **он** ҳамин, ҳамон, чунин, чунон пеш аз исм омада, предметро ишора мекунад:

Мисол:

Он мохро дар иморӣ нишонд ва **он** иморино бад-он роҳ, ки дилаш мехост, бинод. (сах.55.)

Ҳеҷ аз **он** беҳтар нест, ки доман аз ӯ дарҷинӣ ва паи кор худ нишинӣ. (сах. 62.)

Дил ойина-сту кулфати ҷид занги ойина,

Он зангро ҷӣ сайқали имкон, ба ҷузъ мазох?! (сах.63.)

Аз рӯи ёри хиргаҳӣ айвон ҳаме бинам тихӣ

В-аз қадди **он** сарви сиҳӣ холӣ ҳаме бинам чаман. (сах.95.)

Ҷонишинҳои таъинӣ

Ҷонишинҳои **ҳар** ва **ҳама** аломати предметро ба таври умумӣ таъин мекунанд:

Ҷонишини **ҳар** бештар дар таркибҳо меояд.

---

³⁴ Б.Сиёев. Таърихи ҷонишинҳои забони тоҷикӣ. сах. 121-132.

Агар ҷонишини **ҳар** дар алоҳидагӣ ояд, маъноҳои луғавию грамматикӣ он чандон равшан намешавад. Ин ҷонишин пеш аз исм ояд, предмети алоҳидаро мефаҳмонад. Дар ин сурат пеш аз исми замон омада, такрори амалро нишон медиҳад:

Уқдае **дар ҳар** хамаи зулфе, ки бошад шонаем,

Кокуле **ҳар ҷо** парешон мешавад, душем мо (с. 55)

Шикваи равшандилонро қосиде даркор нест,

Ҳар кӣ аз мо **ҳар ҷӣ** гӯяд, дар баногӯшем мо (с. 55)

Азбаски ҷонишини **ҳар** дар таъинот хусусияти универсалӣ дорад, бинобар бо **ҳар** навъ калимаҳои шахс, предмет, сифат ва миқдор пайваста метавонад, аз ҷумла, ҷонишини **ҳар** бо шумораи **як** ва исм омада, аз кулл ҷузъро ҷудо мекунад:

Дар асар ҷонишини **ҳар** бо шумораи ду омада, миқдори муайянро ифода мекунад:

Он кӣ ҳафт иқлим оламро ниҳод,

Ҳар касеро он ҷӣ лоиқ буд, дод (105)

Дар асар баъзан исми ин таркиб пас аз **ҳар** ду оварда намешавад:

Ҷонишини **ҳар** бо калимаи **ки** дар **як** тартиб омада, шахсро далолат мекунад:

Ҳар кӣ ба олами фонӣ дил бигирад... (с. 114)

Ҳар кӣ ба ман хасм гардад, теғ бар худ мекашад,

Аз аносир кардам дар бар чаҳор оинаро (с. 82)

Ҷонишини **ҳар** бо **кучо** дар як таркиб омада, ба предметҳо ғайришаҳс далолат мекунад:

Ҳар ҷо меравӣ, зи ман орам меравад,

Ҳар сӯй мебарад дили андӯхгин маро (с. 26)

Ҳар кучо афтодае бинам, ба сар чон медиҳам, (с. 90)

Теғ бар худ мекашад ҳар кас суханчини ман аст (с. 142)

Ҳар кучо по мегузoram, нафси шайтон ҳамроҳ аст,

Корвони ин биёбон деу дад бошад маро (с. 90)

Ҷонишини **ҳама**. Ин ҷонишин дар “Баҳористон” дар мавридҳои зерин истеъмол шудаанд: Ҷонишини **ҳама** маъною тобиши чамбасткунӣ дорад.

Ҳама бо ҷои худ қарор гирифтанд (с. 72)

Дар сари кори ту қардам дилу дин бо **ҳама** дониш,

Мурғи зирак, ба ҳақиқат, манам имрӯз, ту донӣ (с. 88).

Ҷонишини нафсӣ-таъкидӣ дар “Баҳористон”-и Абдураҳмони Ҷомӣ

Ҷонишини нафсӣ-таъкидӣ дар “худ” буда, предметро муайян менамояд. Маънои онро таъкид мекунад ва муносибати шахсро нисбат ба худ мефаҳмонад. Ҷонишини нафсӣ-таъкидӣ ба ҳама предметҳо мансубият дорад. Вақте, ки бандакҷонишинҳо ба онҳо пайваста оянд, маънои онҳо конкрет мешавад ва монанди ҷонишинҳои шахсӣ истифода мешаванд. Аз таҳлил ва мутолиаи “Баҳористон”-и Ҷомӣ маълум шуд, ки мисолҳои дарёфт карда шуда фикрҳои болоиро тасдиқ мекунанд. Масалан, Ҳар рӯз меравам, ба умеди он, ки шояд вайро биёбам ва қасоси падари худ аз ӯ биситонам. (саҳ.48.)

Чун инро шунидам, аз идбори худ дар тааччуб мондаи, ки маро қазо дар манзили касе андохтааст, ки толиби қатли ман аст. Аз ҳаёти худ сер омадам, он мардро ном ва номи падар пурсидам, дониستم, ки рост мегӯяд. (саҳ. 48.)

Иброҳим бинни Сулаймон манам, хуни падари худро аз ман бихоҳ. (саҳ. 48.)

-Ҳамоно аз ҳаёти худ ба танг омадаӣ, меҳоҳӣ, ки аз ин меҳнат халос ёбӣ. (саҳ. 48.)

Бархезу берун рав, ки бар нафси худ эмин нестам, мабодо, ки газанде ба ту расонам. (аҳ. 48.)

Ҷонишини манфӣ. Ҷонишинҳои **ҳеч** ва **ҳаргиз** пеш аз исмҳои омада, набудани предметҳои ва ё аломати онҳоро нишон медиҳанд. Хабарӣ ҷумлаҳои, ки ҷонишини **ҳеч** дорад, ҳамеша дар шакли инкор меояд.

Ба латофат ва салосати сухани ӯ **ҳеч** кас нест. (саҳ. 102.)

Ҳеч кас дар олам аз софидилони ишқпеша латифтар нест ва аз гаранҷонони дур аз ин андеша касифтар не. (саҳ. 48.)

БОБИ СЕЮМ

3. КАТЕГОРИЯИ МОРФОЛОГИИ ФЕЪЛ ВА ЗАРФ ДАР “БАҲОРИСТОН”-И АБДУРАҲМОНИ ҶОМӢ

Дар “Баҳористон”-и А. Љомӣ бандакҳои феълии зерин истифода шудаанд:

Бандакҳои феълӣ

Бо асоси замони ҳозира

Шахсҳо	танҳо	ҷамъ
I	-ам/-ям/	-ем
II	-й	-ед/ет,-етон
III	-ад	-анд/янд

Ба асоси замони гузашта

Шахсҳо	танҳо	ҷамъ
I	-ам	-ем
II	-й	-ед
III	-	-анд

Дар асар бандаки шахси дуҷуми танҳо бо ду вазифа ба назар мерасад:

Ҷавонмардӣ ду чиз аст, э ҷавонмард,

Ба сӯям гӯш кун, то гӯямат рост. (сах. 31.)

1) Дар ифодаи ҷамъ, ки ин вазифаи бевоситаи бандаки хабарӣ мебошад, меояд.

Мисолҳо:

Гуфтаанд: “Дар он ҷо ҳақимест доно ва бар ҳалли мушкилоти ҳикмат тавоно”. (сах. 20.)

Ва тартиби ин “Баҳористон” бар ҳашт равза иттифоқ **афтодааст**, ҳар равзае биҳиштойин муштамил ба ранге дигар аз шақоик ва бӯе дигар аз раёҳин, на шақоикашро аз поймоли боди хазон пажмурдагӣ ва на раёҳинашро аз вусъати бурд-бурди дай афсурдагӣ. (сах. 14.)

.... ки дар тарбияташон хуни чигар **хӯрдааст** ва дар танмияташон чони ширин ба лаб оварда, ба дуое ёд кунанд ва ба саное шод гардонанд. (сах. 14.)

2) Дар вазифаи эҳтирому фурӯтани аз тарафи шахси якуми танҳо ба кор бурда мешавад, ки ин моҳияти услубӣ дорад.

Бандаки шахси дуюми чамъ низ дар ду маврид истифода мешавад:

1) шахси дуюми чамъро мефаҳмонад:

2) Дар ифодаи ҳурмат нисбат ба шахси дуюми танҳо:

Агар бандаки феълии шахси дуюми чамъ ба вазифаи шахси дуюми чамъ кор фармуда шавад, фоили он низ ба чонишини шахси дуюм қайд мешавад:

Ҳангоми дар вазифаи шахси сеюми чамъ истифода гардидани чонишини **вайҳо (онҳо)** ба тариқи бандакчонишин меояд... Пироҳане, ки ояд аз ӯ бӯи Юсуфам, Тарсам, бародарони ғаюраш қабо кунанд (с. 64).

Баъзан дар матн муаллиф аз забони каси дигар нақлро оварда, гӯяндаи онро номбар мекунад:

Вариантҳои -ет ва -етон ҳамчун хоси забони “Баҳористон” бештар ба шакли чонишини **шумоён, шумоҳо** ва баъзан **шумо** мувофиқат карда, шумораи чамъро ифода мекунад.

Бандаки феълии шахси сеюми чамъ низ, пеш аз ҳама дар ифодаи шахси сеюми чамъ меояд: **-анд**

Мисолҳо:

Ибни Муқоффаъ гӯяд: “Кутубхонаи ҳукамон Ҳиндро бар сад шутур **мекашиданд**. Малики эшон истидъои ихтисори он кард, ба ду шутур

бозоварданд ва ба такрори истидъо ба чаҳор калима қарор гирифт: калимаи аввал дар далолати подшоҳҳои ба адолат. (сах. 24.)

Калимаи саввӯм дар муҳофизати сикҳати абдон, ки то гурусна **нашаванд**, даст ба таом **наёранд** ва чун **бихӯранд**, пеш аз он ки сер шаванд, даст таом **бидоранд**. (сах. 24.)

Вале дар асар қоидаи боло ҳамеша риоя намешавад: фоил исм агар дар шакли чамъ бошад ҳам, феъл дар шакли танҳо меояд.

Дар ин сурат ба вазифаи фоил исм, ҷонишин, шумораю исм, ҷонишину исм ифода мешавад:

Агар фоили амал шахси бозътимод, яъне шахси мансабдор бошад, феъл барои эҳтиром дар шакли чамъ меояд: ...ба сар **истода буданд**. Зоҳиде меҳмони подшоҳе **буданд**, чун ба таом биншастанд... то занни салоҳият дар ҳаққи ӯ зиёдат **қунанд** (с. 71)

Бандаки мазкур дар “Баҳористон”-и Љомӣ гоҳо дар шакли -ан дучор меояд, ки ин инъикоси унсурҳои лаҳҷаи зодгоҳи муаллифи асар мебошад.

Абӯҳошими сӯфӣ гуфтааст, ки кӯҳро бо нӯги сӯзан аз бех **баркандан** осонтар аст зи зиллати кибр аз дил бияфгандан. (сах. 16.)

В-аз дарун **кардан** бурун осон магир онро, к-аз он

Кӯҳро **кандан** ба сӯзан аз замин осонтар аст. (сах. 16.)

.... дар баъзе **қуштан**, дар баъзе даст **буридан** ва дар баъзе тозиёна **задан** ва он руқъаҳо бар эшон афшонданд, бар ҳар кас руқъае, ки афтод, бо вай ба мазмуни он кор карданд. (сах. 49.)

Ҷуллоҳро тасаввур ин шуд, ки дарс **гуфтан** ҳамон сар **ҷунбонидан** аст. (сах. 69.)

Бандакҳои хабарии шахси сеюми танҳо дар ҷумлаҳое, ки дар онҳо якчанд амал зикр мешаванд, як маротиба истифода шуда, ба ҳамаи феълҳо баробар тааллуқ дошта метавонанд:

Бандаки хабарии шахси сеюми танҳо дар ҷумла бо якчанд феълҳо ояд ҳам, ба хабари номии ҷумлаи охир зикр нашуда танҳо дар назар дошта мешавад.

- Иброҳим бинни Сулаймон падари маро **куштааст**. Шундаам, ки пинҳон **шудааст**. (сах. 63.)

3.1. Префиксҳои шаклсозии феъл дар “Баҳористон”-и Абдурахмони Љомӣ

Дар “Баҳористон” чунин префиксҳои шаклсозии феъл истифода мешавад, ки онҳо бо феъл тобишҳои нави грамматикӣ медиханд: би-, бар-, ме-, ма-, на-.

Префикси на - бо феълҳои замони ҳозира-оянда, ки префикси **ма**-доранд низ илова мешавад:

Мисолҳо:

Инро ба ҷои **ӯ бикуштанд** ва онро ба ҷои ин тозиёна заданд. (сах. 65.)

Ба мукофоти он оташ дар хонаҳои эшон андохтанду **бисӯхтанд**. (сах. 64.)

Хуни падари худро аз ман **бихоҳ**. (са.64.)

Префикси ме - Ин префикс шаклҳои феълӣ мегиранд.

а) Префикси **ме** - ба асоси замони ҳозира ҳамроҳ шуда, замони ҳозира-оянда месозад:

Он мардро номи ваю номи падари вай пурсидам. Донистам, ки рост **мегӯяд**. (сах.63.)

б) Префикси **ме** - бо префикси **на** - ба асоси замони ҳозира илова гашта, замони оянда месозад.

Префикси **ме** - ба асоси замони гузашта омада давомнокии амалро мефаҳмонад:

- Ҳамоно аз ҳаёти худ ба танг омадаӣ, **мехохӣ**, аз ин меҳнат халос шавӣ.
(сах. 64.)

Префикси би - ба асоси замони ҳозира ва гузашта ҳамроҳ мешавад. Доир ба истеъмоли префикси - **би** дар забоншиносии тоҷик фикру мулоҳизаҳои мухталиф мавҷуданд. Префикси **би** - префикси шаклсоз буда, бо феълҳои омада ба вай тобишҳои модалӣ мебахшанд. Л.П.Смирнова қайд мекунад, ки префикси **би** - бо феълҳои таркибии номӣ низ меояд. ӯ ба хулосае меояд, ки умуман дар баъзе ҳолатҳо префикси **би** - ҳамчун шаклсоз маъноӣ модалиро ифода намекунад.³⁵

Бекмурод Сиёев менависад, ки шакли **бихонд** сарфи назар аз он ки бо шакли «**хонд**»³⁶ асосан, ҳамвазифа аст, ба як қатор хусусиятҳои худ низ молик аст. Дар “Баҳористон” префикси - **би** мавқеи калони истеъмолий дорад. Вале доираи истеъмоли шакли мазкур. ки дар ибтидо нисбат ба шакли **хонд** васеътар буд, дар инкишофи тадриҷии забони тоҷикӣ танг шудааст. Аз ин ҷост, ки мо онро дар насри ҳозира хеле кам дучор мекунем. Аммо дар баъзе шеваҳо шакли **бихонд** ханӯз ҳам серистеъмол аст.

Ин префикс бо феълҳои серистеъмол аст. Префикси **би** - ба асоси замони ҳозира омада, то андозае бо феълҳои оҳанги қатъӣ мебахшад:

Мисолҳо:

Канизак забон **бикушоду** дар мухотабаи ӯ ин нидо дардод.... (сах. 71.)

³⁵ Смирнова Л.П. Язык «Таърих-и Систан», сах. 67-82

³⁶ Сиёев Б. Очеркҳо ... сах. 14-32

Ва ин **бигуфту** домани сӯҳбат **бигузошт** ва бад-ин тарона раҳи рафтан бардошт... (сах. 71.)

Префикси инкории на- ма-

Префикси инкории **на- ма** - бо феълҳои таркибии номие, ки чузби тасрифиашон ду маротиба зикр мешавад, такроран оварда мешавад...

Намехоҳам, ки фардо бинои муҳаббати мо халал гираду дӯстии мо ба душманӣ бадал гардад. (сах. 71.)

Чоҳиз гӯяд, ки ҳаргиз худро чунон хичил **надидаам**, ки рӯзе зане маро даст бигирифт ва ба дари дӯкони устои рехтагар бурд. (сах. 71.)

Зи ҳар чо чамъ кардӣ чанд байте,

Ба девонат **набинам** ғайри ин ҳеч. (сах. 99.)

Дар феълҳои инкорӣ ичрои амали феъли якум барои ичрои амали феъли дигар, ки вай ҳам дар шакли инкорӣ меояд, алоқаманд мебошад.

- Ҳар кӣ ду чашми бино **надорад**, ним мард аст ва ҳар кӣ дар хона арӯси зебо **надорад**, ним мард аст ва ҳар кӣ вуқуф бар саёҳати дарӣё **надорад**, ким мард аст. (сах. 71.)

Такрори префикси инкории **на-** вобаста ба матн баъзан тобиши таъкиди роифода мекунад:

Дар “Баҳористон” префикси - **би** нисбат ба префикси шаклсози ме-серистеъмол аст.

3.2. Феълҳои бавосита ва бевосита дар

“Баҳористон”-и Абдурахмони Љомӣ

Феълҳои бевосита, одатан, ба ягон нишондиҳандаи морфологӣ ифода ёфта, амал бевосита аз тарафи субъект иҷро мегардад.

Мисолҳо:

Шахсе дар паҳлӯи ӯ **нишаста буд**, ба гӯшаи чашм навиштаи вайро мехонд. (сах. 66.)

Аз Абдуллоҳ ибни Ҷаъфар, разияллоҳу анҳу, овардананд, ки рӯзе азимати сафар **карда буд**. Дар нахлистони қавме фурӯд омад, ки ғуломе сиёҳ нигоҳбони он буд. Дид, ки се курси нон ба ҷиҳати кӯти вай **оварданд**. Саге он ҳозир буд. Он ғулом як курсро пеши вай **андохт, бихӯрд**. (сах. 59.)

Феълҳои бавосита ба асоси замони ҳозира бо илова кардани суффикси **-он** сохта мешавад: Ба ... кас фиристода ин хабарро расонданд. (с. 38).

Дар асар мисли забони адабии ҳозираи тоҷик дар феълҳои бавосита пас аз суффикси **- он** овози **и** пайдо мешавад. «Вале чунин тағйири ҷузъии шакл ба маънӣ таъсир намекунад ва аз ин рӯ ҳар ду шакли феълҳои бавосита баробармаъно»³⁷ мебошанд.

Гуфт:

- Соате биншин, то аз дарс фориғ шавам.

Ҷуллоҳ **бинишаст**. Муддати дарсӣ ӯ дер кашид ва вай мустаҷил буд. Ва одати он донишманд ин буд, ки дар вақти дарс гуфтан сари худ **мечунбонид**. Ҷуллоҳро тасаввур ин шуд, ки дарс **гуфтан** ҳамон сар **чунбонидан** аст. (сах. 68-69.)

Ин шакли бавоситаи феъл дар таркиби феълҳои таркибии феълӣ низ меоянд. Дар шакли бавосита омадани ҷузъи асосии чунин таркибҳо аз

---

³⁷ Джуроев Рустам. Из истории времён модальных значений глагольных форм таджикского и персидского языков. (на материале сочинения «Асрори тавҳид»). Душанбе, 1962

хусусиятҳои муҳими забони асари тадқиқшаванда мебошад, ки ин хусусияти забони асарро ба забони адабии ҳозираи тоҷик наздик мекунад:

... Дар он вақт, ки навбати хилофат аз банӣ Умия ба ибнӣ Аббос интиқол ёфт ва банӣ Аббос банӣ Умийяро **мегирифтанду мекуштанд**, ман беруни Кӯфа, бар боми сарое, ки ба сахро мушриф буд, нишаста будам. (сах. 63.)

Аз бом фурӯд омадаму мутанаккирвор ба Кӯфа даромадам ва ҳеҷ касро намешинохтам, ки пеши вай пинҳон шавам. Ба сари сарое бузург **расидам, даромадам**. (сах. 63.)

Дар “Баҳористон”-и Абдурахмони Ҷомӣ се сиға ва тобиши эҳтимолӣ мушоҳида мешаванд: сиғаи хабарӣ дорои шаклҳои зерин мебошад: 1) ҳозира-оянда (мегуфтам) 2) гузаштаи наздик (гуфт, бигуфт), 3) гузаштаи ҳикоягӣ (мегуфт), 4) гузаштаи дур (гуфта буд), 5) ҳозираи муайян (гуфта истодааст, гуфта истодаӣ), 6) гузаштаи дури давомдор (гуфта истода буд), 7) оянда (хоҳам гуфт), 8) гузаштаи нақлӣ дар ду шакл: а) пурра (гуфтааст), б) ноқис (гуфта), 9) гузаштаи нақлии ҳикоягӣ (мегуфтааст)

Ман **гуфтам**: “Намедонам, ки бар чӣ шакл мебояд сохт?” ..... (сах. 70.)

Халифаи Бағдод дар мавқибӣ хашмату шавкати худ меронд. Девонае пеши вай расиду гуфт:

- Эй халифа, инон кашида дор, ки дар мадеҳи ту се байт гуфтаам. (сах. 62.)

Сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ чунин шаклҳои феълиро дар бар мегирад: 1) **аорист** (гирем, гирад), 2) шакли замони гузашта бо аорист (хонда бошад), 3) ҳозира-оянда (гирифта истам).

Сиғаи амрӣ аз асоси замони ҳозира-оянда дар ду шакл танҳо ҷамъ меояд: зан (назан) ва занед (бизанед).

Дар “Баҳористон”-и Љомӣ шаклҳои сифаи эҳтимолӣ мисли забони адабӣ махсус зикр нашудаанд. Аммо тобишҳои маъноии онҳо тавассути шаклҳои сифаи хабарӣ, шартӣ, хоҳишмандӣ ва унсурҳои лексикӣ-синтаксисии феълҳо: **бояд**, **минбаъд**, **ҳар чи бошад як коре карда** ифода меёбад.

Мисолҳо:

Синаи ман аз видоаш санг бар сар мезанад

Агар дар матн калимаи **бояд** шояд ояд, феъл дар шакли феълӣ омада, маъною тобиши эҳтимолиро мефаҳмонад:

Бояд надонад, ки ба чуз худо (с. 77)

Мард **бояд**, ки гирад андар гӯш

Унсури лексикӣ **мабодо** ояд, тобиши эҳтимолӣ равшантар намоён мешавад:

Ба тавассути унсури лексикӣ **ҳар чӣ бошад**, ки маънои ҳиссачаҳои эҳтимолӣ дар он ифода мешавад, як гурӯҳ феълҳо маъною тобиши эҳтимолӣ дар он ифода мешавад. Як гурӯҳ феълҳо маъною тобиши эҳтимолӣ пайдо мекунад:

Баъзан тобиши эҳтимолӣ аввал дар шакли ба асоси замони. Гузашта бо илова кардани бандаки хабарии шахси сеюми чамъ сураат мегирад, ки ин феъли замони ояндаро мефаҳмонад.

-Он, ки ҳамаро чун ман кӯз гардонад, то бо он чашме, ки эшон дар ман **нигаристаанд**, ман низ ба ҳамон чашм дар эшон бинигарам. (сах. 76.)

Феъли дигари матн дар шакли феъли таркибии феълӣ ифода шуда, чузъи тасрифии он бандаки хабарии шахси дуюми чамъ гирифта замони ояндаи феълро мефаҳмонад. Феъли сеюм дар шакли феъли таркибии номӣ омада, бандаки хабарии шахси сеюми танҳо дорад, феъли чаҳорум дар шакли феъли таркибии номӣ ва чузъи тасрифии он бо бандаки хабарии шахси сеюми танҳо меояд. феъли панҷум дар шакли сифати феълии замони оянда, ки бо префиксу

бандакҳои феълию хабарӣ ифода ёфтааст, сурат мегирад. Феъли охирин бошад, дар шакли нақлӣ меояд: ҳар чӣ бошад: ...

- Шумо лаззати вачд ва ҳаловати ёфти онро наҷашидаед маърузед. (сах. 77.)

- Аз мурдағони ин ғӯристон шарм ҳаме дорам, зеро бар ҳар кӣ мегузарам, зарбати **ман хӯрдааст** ва дар ҳар кӣ менигарам, аз зарбати **ман мурдааст**. (сах. 78.)

3.3. Шаклҳои феълӣ

Шакли феълӣ дар “Баҳористон”-и Љомӣ аз ҷиҳати хусусияташон ба ду гурӯҳ чудо мекунем: шаклҳои тасрифӣ ва ғайритасрифӣ, **Шаклҳои тасрифӣ** ... шаклҳои тасрифӣ аз ҷиҳати маъно, миқдор ва вазифаи грамматикӣ худ мавқеи намоёнро ишғол менамоянд. Хусусияти муҳими ин шаклҳо аз он иборат аст, ки онҳо маъно ва тобишҳои ҷудогонаи грамматикӣро ифода карда, абстраксияи грамматикӣро аз сар гузарониданд. Шаклҳои тасрифӣ феъл дорои категорияҳои шахс ва шумора, замон, тарз ва сифа мебошанд. Ин феълҳо аз ҷиҳати сохти худ ду гурӯҳро ташкил медиҳанд: шаклҳои синтетикӣ ва аналитикӣ.

Шаклҳои синтетикӣ гурӯҳи алоҳидаи феълро ташкил карда, аз ҷиҳати сохт содда мебошад. Шаклҳои синтетикӣ аз ду асоси феъл аз асоси замони ҳозира ва асоси замони гузашта сохта мешаванд.

Шаклҳои феълӣ аз асоси замони ҳозира. Асоси замони ҳозира се шакли синтетикӣ дорад: **хон, хонад (бихонад, мехонад)**.

- Яке байт аз ашъори худ **бихон** ва бар он бидам, то ки ҳам ту биёсоӣ ва ҳам дигарон! (сах. 80.)

Хусусияти шаклҳои мазкур дар он аст, ки онҳо вуқӯи амалро ба замони ҳозира (мавриди сухан) ва оянда нисбат медиҳанд.

Шакли кушо (бикушо) бикуюяд, мекууюяд. Амалии ин шакл шахси дуюми танҳо ва амъро фаҳмонида, ба асоси замони ҳозира баробар аст. Онҳо бо префиксҳои **би** - ва **ме** - сохта мешавад:

Шаб чу ёди орази он шўблақомат мекунам

Хонаро равшантар аз субҳи қиёмат мекунам (с. 81)

Шикваи ҳампешаи очиз надорад интиқом,

Душманам номард агар бошад. мурувват мекунам (с. 82)

Агар дар матн шумораҳои таркибии истеъмол шуда бошанд, маъноӣ замони шакли **гуфтан гирифт, мерафт** конкреттар ифода мешавад:

Шакли гирад аз асоси замони ҳозира ва бандакҳои феълӣ сохта шуда, дар се шахсу ду шумора тасриф мешавад.

Зарф дар “Баҳористон”-и Абдурахмони Љомӣ

Зарфҳо тарз, чигунагию ҳолатҳои гуногуни иҷрои амал ва зоҳиршавии аломатро ифода мекунад.

Дар адабиёти илмӣ дар бораи зарфҳо ва зарф шудани баъзе калимаҳо фикрҳои мухталиф мавҷуданд. Дар аксари қорҳои тадқиқотӣ исмҳои ифодакунандаи маъноӣ масофаю макон ҳамчун зарф маънидод мешаванд.

Дар асар калимаҳои: «ҳаргиз, ханӯз, қариб, пеш, бечора, якбора, дарҳол» ва монанди инҳо ба вазифаи зарфҳои аслии истеъмол мешаванд:

Масалан: Ба сари роҳе медавид ва ашке мерехт ва аз вай ба чашми марҳамат **ҳаргиз** нигоҳе намедид. (саҳ. 62.)

Асмай гуфт: “Бисёр аз аъробӣ бошанд, ки **ҳаргиз** полуда надида бошанд ва номи ӯ нашунида”. (саҳ. 63.)

Ҷоҳиз гӯяд, ки **ҳаргиз** худро чунон **хиҷил** надидаам, ки рӯзе зане маро даст биғирифт ва ба дари дӯкони устои рехтагар бурд. (сах. 70.)

Азбаски зарфҳои дар асар бо хусусиятҳои морфологӣ ва вазифаҳои синтаксисашон аз забони адабии ҳозираи тоҷик тафовути ҷиддие надоранд, бинобар ин сохт ва хелҳои онҳоро шарҳ надода, фақат баъзе ҷиҳати калимасозии ин воҳидҳои лексикӣ грамматикӣ аз назар мегузаронем.

Зарфҳо дар “Баҳористон”-и Ҷомӣ бо ду роҳ сохта мешаванд:

а) бо роҳи морфологӣ - аффиксатсия

б) бо роҳи синтаксӣ - таркибӣ

1. Аффиксҳо. аффиксҳои зарфсоз ба ду қисм ҷудо мешаванд: пасванд ва пешвандҳои зарфсоз. Пасвандҳо боз аз рӯи вазифаашон ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд.

1. Пасвандҳои дараҷасоз. Дар забони “Баҳористон”-и Абдураҳмони Ҷомӣ танҳо суффикси - **тар** зарфи қиёсӣ месозад.

Чанд рӯз он ҷо будам ба **бехтарин** ҳол, ҳар ҷӣ **дӯсттар** медоштам аз матоим ва машориб ва малобис ҳама пеши ман ҳозир буд, аз ман ҳеҷ чиз намекурсид. (сах. 47.) Ба муқобала ва муқоталаи эшон машғул гашт ва **бештари** эшонро кушт, аммо захмҳои қорӣ хӯрд. (сах. 55.)

Ҳамон чашму абрӯ ба ҷост ва ҳамон лабу даҳон барқарор, қомат аз он **баландтар** аст ва тан аз он **барумандтар**. (сах. 61.)

Пешвандҳои «но, -ба, -дар, -бе». Ин аффиксҳо бештар ба исм омада зарф месозанд:

Пешванди **но** –

... **Ногоҳ** ба дари хонае расид ва аз он хона овози гиръае шунид, ки зане байте мехонд ва аз дида сириштаки гарм меронд. (сах. 52.)

Дар забони асари зарфҳо мавқеи ҳос доранд ва аз ҷиҳати миқдор каманд чи дар забони асар ва чи дар забони ҳозира ба воситаи аффиксҳою услуби таркибӣ зарфҳо сохта мешаванд. Дар забони асар дар қатори зарфҳои асли зарфҳои сохтаю таркибӣ, ки дар асри XIV дорои хусусияти лаҳҷавианд, ҷои махсус доранд. Ин қолабҳо заминаи дуру дарози таърихӣ доранд. Ҷӣ тавре ки маълум аст, усулҳои зикршуда ҳанӯз аз ибтидои давраи нави инкишофи забони форсӣ-тоҷикӣ мавқеи махсусро ишғол мекарданд. Масалан, дар забони «Таърихи Систон» (асри XI) дар қатори зарфҳои аслии **ҳамеша, ҳаргиз, ҳанӯз, акнун, бод, дӯш, фардо,** зарфҳои сохтаю таркиби ва такрорӣ: **ба осонӣ, ба тамоми, ба дурустӣ, ба зудӣ, ночор, ногоҳ, муддатҳо, яксар, як роҳ, як ҷо, имсол, имрӯз, имшаб, якбора, гурӯҳ-гурӯҳ, гоҳ-гоҳ, боз-боз, ягон-ягон** ва монанди инҳо зиёд истеъмол меёбанд:

Ногоҳ аз як ҷониб се савор ошкоро шуданд. (сах. 55.)

Ба сари роҳе медавид ва ашкере мерехт ва аз вай ба чашми марҳамат **ҳаргиз** нигоҳе намедид. (сах. 62.)

Аз ин рӯ, мавҷуд будани зарфҳои асли, сохта таркибию такрор дар забони «Баҳористон» ҳодисаи анъанавист. Тафовут дар он аст, ки дар муддати зиёда аз 500-600 сол дар сохти зарф баъзе тағйирот мушоҳида мешавад. Албатта, барои нишон додани тағйироту тафовути зарфҳо забони бештарини дасхатҳоро ҳартарафа таҳлилу тадқиқ намудан лозим аст. Вале сатҳо бошад ҳам аз истеъмоли зарфҳои забони “Баҳористон”-и Абдурахмони Љомӣ мушоҳида мешавад, ки дар инкишофи забони тоҷикӣ дар ин муддат дар сохти зарфҳо тағйироти муайян рӯй додаст. Ин тафовут дар он пайдост ки дар забони асар

тамоили зарфшавии дигар ҳиссаи нутқ пурзӯр шуда ва бо роҳи синтаксисӣ-аналитикӣ сохтани зарфҳо мавқеи хосро ишғол менамояд.

Зарфҳои “Баҳористон”-и Абдурахмони Ёомӣ мувофиқи хусусияташон инчунин аз зарфҳои забони дигар сарчашмаҳои муосир ба андозаи муайян фарқ доранд.

Мисолҳо:

Ту ҳаргиз расидӣ ба фарёди кас,

Ки меҳохӣ **имрӯз** фаръедрас (с. 57)

Ҳам **оҳиста** сар бурд пеши сараш,

Фурӯ гуфт **пинҳон** ба гӯш андараш (с. 69)

Мо дар ин асар доир ба зарфҳо ба таври васеъ маълумот дода натавонистем. Фақат хотирнишон мекунем, ки дар забони “Баҳористон”-и Абдурахмони Ёомӣ зарфҳои арабие, ки дар дигар асарҳо дида мешаванд, умуман дучор намешаванд.

Хусусияти забони асар дар сохтани зарфҳо аз он иборат аст, ки як гурӯҳ таркибҳое, ки хоси лаҳҷаҳои шимолии забони тољикӣ мебошанд, истифода мешаванд. Ба ин гурӯҳ зарфҳои таркибии **аз шаст**, ба навбат мебошад. Дар забони “Баҳористон”-и Абдурахмони Ёомӣ зарфҳо мавқеи хос доранд ва аз ҷиҳати миқдор каманд. Чи дар забони асар ва чи дар забони ҳозира ба воситаи аффиксҳою услубӣ-таркибӣ зарфҳо сохта мешаванд. Дар забони асар дар қатори зарфҳои асли зарфҳои сохтаю таркиби ва такрор, ки дар асри 15 дорои хусусияти лаҳҷавианд, ҷои махсус доранд. Ин қолабҳо заминаи дуру дарози таърихи доранд.

Зарфҳои забони “Баҳористон”-и Абдурахмони Љомӣ мувофиқи хусусияташон аз зарфҳои забони дигар сарчашмаҳои муосири он ба андозаи муайян фарқ доранд. Мисолҳо ба таври умумӣ аз “Баҳористон”:

Иттифоқан рӯзе Ҳорун ба шикор **берун** рафт ва Асмай бо вай буд. Диданд, ки аъробие ҳоли аз бодия мерасид. Ҳорун ба Асмай гуфт:

- Вай **пеши** мо ор.

Асмай **пеши** вай рафт ва гуфт... (саҳ. 63.)

Аъробӣ дар ғазаб шуд ва гиребони Асмаиро бигирифт ва **хар сӯ** мекашид ва дашном медод. (саҳ. 64.)

Гар хӯрад аз дасти ту **сад захм** бар **пахлаву пушт**,

Бех, ки пур сози тихигоҳи худ аз биръёни ӯ. (саҳ. 66.)

Бар вай **душвор** омад. (саҳ. 66.)

- **Пеш** ой, эй малъун.

Чун ба гардани ӯ савор шуд, рӯй **бозпас** кард, ки ба таки **тез** равам ё **оҳиста?** (саҳ. 67.)

Ту вадиати маро, **берун овар**, ки таъчил дорам. (саҳ. 69.)

- Эй нодон, **рӯзу шаб** пешу ту як сон аст ва равшани ва торикӣ дар чашми ту баробар. (саҳ. 69.)

- Агар ту бар эҳтимоли маккора **сабур** намебудӣ, ин биниро **чихил сол** натавонистӣ кашид. (саҳ. 70.)

Зарифе шахсеро дид, ки мӯи **бисъёр** ба рӯи ӯ дамида буд. (саҳ. 71.)

- Ин мӯйҳо бикан, **пеш аз он**, ки рӯи ту сар гардонад. (саҳ. 71.)

ХУЛОСА

Омӯхтани забони асарҳои давраҳои гуногуни адабиёти классикӣ дар забоншиносии тоҷик анъанавӣ нав аст. Асару мақолаҳои, ки забони осори ҳазорсоларо инъикос мекунад, ҳанӯз каманд. Аз ин рӯ мавзӯи диссертацияи магистрӣ бо мақсад ва надафъои муайян пешбинӣ гардид.

Табиист, ки асрҳои, ки дар фосолаҳои ҳазорсола дар шакли назму наср навишта шудаанд, баъзан шаклҳои чудогонаи забони гуфтугӯиро инъикос мекунад. Бинобар ин, мавриди таълилу тадқиқ қарор ёфтани шаклҳои зохиршавии қолабу моделҳои забони ин осори ҳазорсола аз рӯи асарҳои мавҷуда хеле зарур аст. Дар асоси таълил ва тадқиқи асари мазкур зимни баррасии хусусиятҳои морфологӣ “Баҳористон”-Ломӣ ба хулосаҳои зерин омадем:

1. Забони “Баҳористон”-и Абдурахмони Ломӣ, ки таҳлили морфологӣ он мақсади асосии мо буд, нишонаҳои зиёди забони адабии асри XV-ро инъикос мекунад. Ин гуфтаро таҳлили сохти морфологӣ асар тасдиқ менамояд. Дар

асоси таълил ва љустуљўйњои гуногун дар асоси асари Абдурањмони Љомї ба хулосањои зерин омадем, ки дар асоси онњо дар «Бањористон»: Исмњо аксаран бо ёрии пасвандњои чамъбандии - **он** ва **њо** чамъбаст карда мешаванд. Исмњо бо пасвандњои зерин сохта мешаванд; - **а**, - **зор**, **истон**, - **гар**, - **иш**, **она**, **гор**, - **й**, **чй**. Дар аксарияти мавридњо чузњои калимањои мураккаб ба ҳам бо алоќањои пайваст, тобењ меоянд. Махсусан, дар асар калимасозии калимањои мураккабе, ки чузњи якум асосй ва чузњи дуюм эзохдињанда мебошад, дида мешавад. Дарачањои сифат бо роњи лексикй ифода шуда, сифат суффиксњои дарачасозии - **тар** ва **тарин** мегирад.

2. Инчунин бо пешвандњои **ба**, -бо, -но ва пасвандњои **й**, **-ин**, (-гин) - **вор**, **-манд**, - **онй**, - **гор** аз дигар Ҳиссањои нутқ сифатњо сохта мешаванд.

3. Дар асари мазкур истеъмоли шумора ду хусусият Ҷолиби қайд аст:

4. Истеъмоли категорияи зикршудаи калимањо дар асар аз забони осори классикй баъзе фарқњо дорад: ададњои ҳазор-ҳазор, тирист, бевар (дах ҳазор), лак (сад ҳазор), ҳурур (панҷоҳ ҳазор) ва монанди инњо истифода намешаванд.

5. Баръакс, ба таври хеле содда ва гуфтугўй истифода шудани шуморањои аслию касрй, тартибй таркиби забони асарро ба забони адабии ҳозираи тоҷик наздик мекунад, вале баъзе хусусияти Ҷудогонаи забони А. Љомї дар истеъмоли шуморањо бо назар мерасад, ки гувоњи ин гуфтањо мебошанд, истифодаи қолаби наваду шаш сол... се сол кам шаст сол.

6. Ҷонишинњои забони асар аз рўй сохт ва истифода аз забони адабии ҳозираи тоҷик фарқи Ҷиддй надорад. Вале аз забони осори классикй (аз осори асрњои XI-XII) ва ҳатто аз осори қарни XIV тафовут доранд. Ҷонишини **вай** суффикси чамъбандии -Ҳо қабул карда, шахси сеюми чамъро мефаҳмонад. Ҷонишини **вай** дар шакли вайҲо дар асарњои то асри XV дучор намешавад.

Истеъмоли ҷонишини **мо** ва **шумо** дар шаклҳои **моён** ва **шумоён** нормаи забони адабиёти классикӣ набуд, мисли ҷонишини **вайҳо** хусусияти халқӣ доштанд.

7. Хусусияти зерини истеъмоли феълҳо дар асар қобили қайд мебошад: Феълҳои давомдор аз асоси замонҳои ҳозира ва гузашта фақат бо префикси - **ме** сохта шуда, дар шакли **ҳама** - дучор намеояд.

8. Инчунин шакли замони оянда সিғаи хабарӣ (хоҳад рафт) якчанд бор истифода шудааст, чунки ин шакли феълӣ хоси забони адабӣ-китобӣ буда, дар забони халқӣ камистеъмол мебошад. Шаклҳои замонҳои оянда ва гузаштаи сиғаи эҳтимолии **рафтани буд**, **мерафта буд**, **мерафтагӣ буд**, ки дар забони халқӣ ва лаҳҷаҳо низ мавқеи муайяни истеъмоли доранд, дар асар истифода намешаванд.

9. Яке аз захираҳои грамматикӣ забони тоҷикӣ дар грамматика, аниқтараш морфология, феълҳои шаклсоз мебошанд, ки дар осори классикӣ нисбатан камистеъмол бошанд, дар забони адабии ҳозираи тоҷик инкишоф ёфтаанд. Дар “Баҳористон”-и Абдурахмони Љомӣ ду шакли феълӣ бо феъли **истодан** мустаъмал бошад, дар забони адабии ҳозираи тоҷик шаклҳои зиёди феълӣ сохта мешаванд.

10. Истеъмоли зарфҳо дар “Баҳористон”-и Љомӣ ба забони осори классикӣ ва забони адабии ҳозираи тоҷик айният дошта бошад ҳам, баъзе тафовутҳо мушоҳида мешавад:

11. Калимаҳое, ки аз забони арабӣ иқтибосшуда, ба вазифаи зарф меоянд, каманд. Як гурӯҳ аффиксҳое, ки дар забони адабии ҳозираи тоҷик серистеъмоланд, дучор намешаванд. Агар дар забони адабии ҳозираи тоҷик барои ифодаи дараҷаҳои зарф унсурҳои грамматикӣ лексикӣ - **тар**, ва **аз ҳама** бо зарфҳо дар шаклҳои **сонитар** аз ҳама, аз **ҳама сонӣ**, аз ҳама сонитар, сонитар

аз **хама** истеъмол шаванд, дар “Баҳористон”-и Љомӣ сонитар, аз **хама сонӣ** ба назар расид.

Фехрасти адабиёти зарурӣ

1. Абдукодиров А. Забон ва услуби Мирзо Турсунзода. Душанбе: Ирфон, 1988, иборат аз 124 саҳифа.
2. Айнӣ С. Куллиёт, ч. 12 китоби 2 - Душанбе: Ирфон, 1968, иборат аз 204 саҳ.
3. Бозидов Н. Муқаддимаи забоншиносӣ - Душанбе: Маориф 1977 иборат аз 150 саҳ.
4. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик иборат аз се ҷилд, ҷилди I 1988 - 350 саҳ, ч. 2, 1986- 345с. ч. 3, 1988 - 386 саҳифа
5. Ғаффоров Р. Забон ва услуби Раҳим Чалил. Душанбе, Дониш, 1966, иборат аз 100 саҳ.
6. Давлатбеки Хоча. Ташаккул ва таҳаввули илми забоншиносии форсу тоҷик дар асрҳои миёна. - Душанбе, 1988. иборат аз 150 саҳ.

7. Додихудоев Р.Х. Герценберг Л.Г. Таърихи забони тољикӣ. - Душанбе. Маориф, 1988 - 215 сах.
8. Забони адабии ҳозираи тољик. қ. 1. Лексикология фонетика ва морфология - Душанбе: Ирфон, 1982 - 395 сах.
9. Забоншиносии тољик (маҷмӯаи мақолаҳо) Душанбе, Дониш 1979 - 200 сах.
10. Зеҳнӣ Т. Аз тарихи лексикаи забони тољики. Душанбе, Дониш, 1987. - 234 сах.
11. Исмоилов И. Зарф дар забони адабии ҳозираи тољик. Душанбе; Ирфон, 1971. 100 сах.
12. Камолиддинов Б.К. Забон ва услуби Ҳаким Карим. Душанбе; Ирфон, 1967. - 185 сах.
13. Камолиддинов Б.К. Ҳусни баён. Душанбе; Ирфон 1989. - 117 сах.
14. Қосимова М.Н. Очеркҳо оид ба синтаксиси ҷумлаҳои соддаи насри асри XI. Душанбе; Ирфон 1976. - 200 сах.
15. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тољик Сталинобод. Нашри давлатии Тоҷикистон, 1959.
16. Маъсумӣ Н. Чаҳонбинӣ ва маҳорат. - Душанбе; Ирфон, 1986, 68 сах.
17. Маъсумӣ Н. Забон ва услуби Аҳмади Дониш. - Душанбе, Дониш. 1976, - 120 сах.
18. Мухторов З. Лексикаи ирфонӣ ғазалиёти Саной, Душанбе, 2001. - 140 сах.
19. Муҳаммадиев М. Синонимҳо дар забони адабии ҳозираи тољик. - Душанбе, 1962 - 157 сах.

20. Ниёз Ш.Н. Исм ва сифат дар забони тољикӣ. Сталинобод. Нашр АФ Тољикистон, 1954. - 100саҳ.
21. Ниёзмухаммадов Б. Забоншиносии тољик. Асарҳои мунтахаб. - Душанбе, Дониш, 1970. - 386 саҳ.
22. Норматов М. Забоншиносии умумӣ (васоити таълим) Душанбе; Маориф, 1989. - 160 саҳ.
23. Норматов М. Муқаддимаи забоншиносӣ (васоити таълим). - Душанбе; Маориф, 1995. - 176 саҳ.
24. Опыт историко-типологического исследования иранских языков. т.1 фонология, эволюция, Морфологического типа. Москва. Наука, 1975, 200 саҳ.
25. Оранский И.М. Иранские языки. - Москва, изд-во восточной литературы. 1963. - 420 саҳ.
26. Саъдии Шерозӣ. Бӯстон. Иборат аз чаҳор чилд, чилди 4 (АИИ Тоҷикистон). Душанбе; Адиб, 1990. - 304 саҳ.
27. Саймиддинов Д. Воҷаномии феълҳои паҳлавӣ. Душанбе, Дониш, 1992. - 72 саҳ.
28. Саломов М. Ифодаҳои маҷоз дар ғазалиёти Ҳофизӣ Шерозӣ. Душанбе. 2001. - 137 саҳ.
29. Тоҳирова Қ. Лексикаи забони адабии тољик. - Душанбе, Дониш, 1967. - 80 саҳ.
30. Фарҳанги ибораҳои халқӣ. - Душанбе, Адиб. 1988. - 400 саҳ.
31. Хаскашев Т.Н. Фонетикаи забони адабии ҳозираи тољик. Душанбе, Дониш. 1988. - 220 саҳ.
32. Ҳомидов Д.Р. Топонимикаи води Кешруд. Душанбе, 2002. - 104 саҳ.

33. Ҳусейнов Х. ва Шукурова К. Луғати терминҳои забоншиносӣ. Душанбе, Маориф. 1983. - 255 саҳ.

34. Ҳалимов С. ва Шукурова К. Забони ҳозираи тоҷик (Ҳиссаҳои номии нутқ). - Душанбе, УДТ, 1988. 100 саҳ.

35. [http//tj. wikipedia.org](http://tj.wikipedia.org). Хусусиятҳои грамматики ашъори Љомӣ.

36. [http//tj. wikipedia.com](http://tj.wikipedia.com). Љомӣ ва Навоӣ.